Dbs B-6394

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Riigiteaduste instituut

Magistritöö

Evelyn Kaldoja

Riigiutoopiad XX sajandi Eesti kodanikuõpetuse õpikuis

Juhendaja: Andres Kasekamp, PhD

Tartu 2010

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikad ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

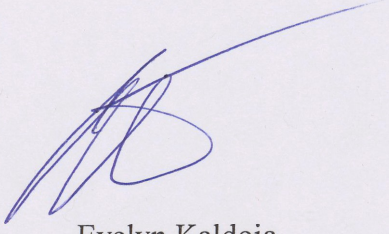

Evelyn Kaldoja

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Sisukord

Lühikokkuvõte 5

Sissejuhatus 6

1. Utoopia kui riigiehituslik unistus 6

1.1 Mis on utoopia? Erinevaid definitsioone 6

1.2 Utoopia käesolevas kontekstis 8

2. Utoopia osa poliitilises kultuuris ja sotsialiseerimises 10

2.1 Ideoloogiline narratiiv kodanikuõpetuses 10

2.2 Keda ja kuidas sotsialiseeritakse 11

2.3 Varasemaid uuringuid samal teemal 13

3. Uurimismetoodika 17

3.1 Analüüsi raamistik 17

3.2 Analüüsi aluspõhimõtted 18

4 Empiiriline baas 22

4.1 Ajalooline ja ruumiline raamistik 22

4.2 Analüüsitavad raamatud 22

5. Erinevate ajaperioodide utoopiad 26

5.1 Õpikud 1920ndail 26

5.1.1 Üldiseid tendentse 26

5.1.2 Kognitiivne osa 28

5.1.2.1 Riigi poliitiline süsteem 28

5.1.2.2 Majandus ja kodanikuteenused 31

5.1.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles 35

5.1.3 Afektiivne osa 38

5.1.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused 38

5.1.3.2 Rahvuse roll 40

5.1.3.3 Religiooni positsioon 42
5.1.4 Käitumuslik osa 45
5.1.4.1 Ootused inimese käitumisele 45
5.1.4.2 Ajakirjanduse roll 48
5.2 Õpikud 1930ndail 48
5.2.1 Üldiseid tendentse 48
5.2.2 Kognitiivne osa 50
5.2.2.1 Riigi poliitiline süsteem 50
5.2.2.2 Majandus ja kodanikuteenused 51
5.2.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles 52
5.2.3 Afektiivne osa 54
5.2.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused 54
5.2.3.2 Rahvuse roll 56
5.2.3.3 Religiooni positsioon 57
5.2.4 Käitumuslik osa 58
5.2.4.1 Ootused inimese käitumisele 58
5.2.4.2 Ajakirjanduse roll 58
5.3 Nõukogude perioodi õpikud 58
5.3.1 Üldiseid tendentse 58
5.3.2 Kognitiivne osa 61
5.3.2.1 Riigi poliitiline süsteem 61
5.3.2.2 Majandus ja kodanikuteenused 62
5.3.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles 65
5.3.3 Afektiivne osa 70
5.3.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused 70
5.3.3.2 Rahvuse roll 72
5.3.3.3 Religiooni positsioon 74
5.3.4 Käitumuslik osa 78
5.3.4.1 Ootused inimese käitumisele 78
5.3.4.2 Ajakirjanduse roll 80
5.4 Õpikud 1990ndail 81
5.4.1 Üldiseid tendentse 81
5.4.2 Kognitiivne osa 82
5.4.2.1 Riigi poliitiline süsteem 82
5.4.2.2 Majandus ja kodanikuteenused 87
5.4.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles 89
5.4.3 Afektiivne osa 94

5.4.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused 94
5.4.3.2 Rahvuse roll 95
5.4.3.3 Religiooni positsioon 98
5.4.4 Käitumuslik osa 99
5.4.4.1 Ootused inimese käitumisele 99
5.4.4.2 Ajakirjanduse roll 102

6. Utoopiate kujundamine ja muutumine õpikuis 103
6.1 Üldine areng läbi sajandi 103
6.2 Kognitiivsed utoopiad 104
6.3 Afektiivsed utoopiad 106
6.4 Käitumuslikud utoopiad 108

Kokkuvõte 110
Kasutatud kirjandus 112
LISA 115
Summary 116

Lühikokkuvõte

Käesolev uurimistöö käsitleb riigiutoopiate esitamist 20. sajandi Eesti kodanikuõpetuse õpikutes. Selle alusena on defineeritud utoopia kui ideaal ja siht millegi saavutamiseks ning düstoopia kui negatiivne stsenaarium, mida soovitakse vältida. Kirjeldatud utoopia ei pea kujutama endast täiuslikku kõikehõlmavat riigisüsteemi, vaid võib esineda ka üksikutes ühiskonnaelu aspektides ja teistes puududa, seda sõltuvalt nii valitsevast poliitilisest süsteemist kui ka õpiku autori visioonist.

Analüüsitavad kodanikuõpetuse õpikud on jagatud perioodideks Eesti ajaloo alusel. Vaadeldud raamatud jagunesid üsna ootuspäraselt selgelt kaheks omavahel üsna vähe seonduvaks ja tihtipeale vastandlikuks koolkonnaks – Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu omaks. Esimesele on iseloomulik näha düstoopiat pigem minevikus ja utoopiat väikeste lähitulevikku suunatud projektidena. Teine näeb düstoopiaid nii minevikus kui oleviku puhul kogu väljapoole Nõukogude Liitu jäävas maailmas ja ka oma kodanike süsteemivastases käitumises, määramatult pika perspektiiviga utoopia on aga vahend oleviku tegevuste õigustamiseks.

Üllatavalt vähe vastuolusid ilmnes 1920ndate noore demokraatia ja 1930ndate autoritaarse Eesti Vabariigi kodanikukasvatuses presenteeritud utoopiate vahel. 1990ndate õpikud aga osutusid üksteist nii ülesehituselt kui ka ideoloogiliselt üsna erinevateks. Eesti Vabariigis välja antud raamatute arengusuund oli 1920ndate demokraatliku idealismilt konsolideerunud demokraatia kujutamisele 1930ndail, 1990ndate õpikutes peegeldub kooliprogrammide liberaalsus, mis lubab õpikutes ühiskonda ja kodanikule vajaminevaid teadmisi kajastada üsna laias raamis. Nõukogude õpikutele oli iseloomulik areng 1920ndate kommunistlikult idealismilt kogu ülejäänud maailmaga teravalt vastanduvale kommunismile Teise maailmasõja järgsel perioodil. Viimaste puhul on märkimisväärne ka see, et õpikute sisu ja nendes paika pandud utoopiad püsisid praktiliselt muutumatuna aastakümneid.

Sissejuhatus

Käesolev uurimistöö käsitleb erinevate 20. sajandi riigikordade ajal Eesti kodanikuõpetuse õpikutes välja pakutud riigiutoopiaid. Uurimuse eelduseks on võetud oletus, et sõltumata riigikorrast on kodanikuõpetus aine, mille eesmärgiks on sotsialiseerida tulevasi kodanikke olemasolevale süsteemile võimalikult lojaalses ja kasulikus vaimus ning mille programmist ilmnevad kõigist kooliainetest kõige selgemini ühiskonna ootused järgmisele põlvkonnale.

Kui läheneda väga üldiselt, tuleb tõdeda, et suurem osa koolis õpetatavatest ainetest kannab ühiskonnas domineerivaid väärtusi ning haridus on üks otsesemaid viise, mille kaudu riik saab oma kodanikke süstemaatiliselt sotsialiseerida. Kooliprogrammid pole ju üksikute õpetajate omalooming, vaid haridusministeeriumi koostatud üleriigilised kavad, samuti on rohkem või vähem standardiseeritud õpikud. Näiteks, kui tüdrukutele õpetatakse käsitöötundides küpsetamist ja kudumist ning poistele puu- ja elektritööd, võib oletada, et antud ühiskond väärtustab klassikalisi soorolle. Või, kui üldhariduskooli programmis seisab kohustuslike ainete reas sõjaline algõpe, siis on see märk riigi teatud sorti plaanidest ja hirmudest. See, milliseid keeli lastele õpetatakse, näitab nii mõndagi riigi välispoliitilise ja – majandusliku orientatsiooni kohta.

Absoluutselt kõige selgemini politiseeritud õppeaine on kodanikuõpetus, mille otseseks eesmärgiks on olemasoleva riigisüsteemi ülalhoidmine ja taastootmine – lojaalsete ja pädevate kodanike kasvatamine. Uurides kodanikuõpetuse õpikuid saab üsna ilmeka ülevaate nii sellest, millisena nähakse antud poliitilises süsteemis ideaalset ühiskonnakorraldust, mida sirguvatele põlvkondadele kuvatakse, kui ka teadmistest ja seisukohtadest, millega käsitletava ajastu noored ellu saadetakse.

Kuigi lääne politoloogid ja haridusteadlased on kirjutanud ennekõike demokraatlike riikide koolisüsteemidest, lähtub antud töö eeldusest, et tegelikult pole vahet, kas kodanikuõpetuse õpik kirjeldab ideaalsena sotsialismi või läänelikku demokraatiat, plaani- või turumajandust. Või kas lastele õpetatakse, et nende riigi pea on maailma kõige targem mees, või hoopis seda, et õiglast ühiskonda aitab säilitada regulaarselt valitav parlament. Põhimõte on sama. Kodanikuõpetuse eesmärk on kasvatada riigitruudust vastavalt selle olemasolevale valitsemissüsteemile ning süstida noortesse teadmisi, kuidas selles süsteemis hakkama saada

ja oma käitumisega süsteemi taastoota.

Kuigi paljude käitumisteadlaste hinnangul pole kooli mõju lastele päris võrreldav kodu ja teiste samaealiste omaga, paigutavad nad haridusasutused alaealiste mõjutamise allikate seas siiski tähtsale kohale. Ning et enamik sotsiaal- ja haridusteadlastest on veendunud, et isiku poliitilised vaated kinnistuvad suures jaos juba 18. eluaastaks, on kodanikuõpetuse uurimine kahtlemata ühiskonna tundmaõppimise seisukohast kasulik.

Samas pole antud uurimus siiski mitte niivõrd huvitatud koolis toimuva poliitilise harimise tulemustest, kuivõrd ideaalse ühiskonna ja ideaalse kodaniku konstrueerimisest kodanikuõpetuse õpikuis. Käesolev uurimus kasutab kodanikuõpetuse põhilise eesmärgi definitsioonina Ola Westini raamatus «On Political Socialization and Education» pakutut: see on uskumiste süsteem – ideede ja suhtumiste komplekt, mille osasid seob mingit sorti piirang või funktsionaalne sõltuvus[1] –, mis toetab poliitilist süsteemi.

20. sajandi Eesti pakub taolise uurimuse kirjutamiseks tõeliselt suurepärast materjali, sest siin on olnud esindatud mitmesuguseid erinevaid režiimitüüpe ja seega ka riigiutoopiaid. Demokraatlik, autoritaarne, totalitaarne ning lisaks kõigi kolme üleminekuvormid. Üldkultuuriline taustsüsteem on kogu selle aja jooksul jäänud samaks, muutunud on vaid valitsemisvormid, sageli koguni rahvusüleselt. Sellest tuleneb ka käesoleva töö uurimisküsimus: mida ja kuidas on konstrueeritud soovitud riigiutoopiatena 20. sajandi Eesti kodanikuõpetuse õpikuis? Ehk siis see, kuidas mõjutab riigikord sõltumatu muutujana kodanikuõpetuse õpiku kui sõltuva muutuja sisu.

Antud uurimistöö esimesed kaks peatükki on teoreetilisemat laadi. Neist esimene annab ülevaate utoopiateooriatest riigiehituslikus kontekstis. Teine räägib poliitilise sotsialiseerimise ja kultuuri teooriatest, selle töö haridusteaduslikest aspektidest ning varasematest Eesti kodanikukasvatust ja poliitilist kultuuri puudutavatest kirjutistest. Kolmas peatükk selgitab analüüsi metoodikat ning neljas tutvustab ja põhjendab empiirilist baasi. Viies võtab kokku empiirilise osa analüüsi tulemused õpikute kaupa ja toob välja Eesti erinevate ajastute kodanikukasvatuse iseärasused ning kuues kaardistab nende utoopiad ideaalriigist ja püüab välja tuua sarnasusi ja seoseid 20. sajandi Eesti õpikuis eksisteerinud riigiutoopiate vahel.

[1] Westin, lk 2

1. Utoopia kui riigiehituslik unistus

1.1 Mis on utoopia? Erinevaid definitsioone

Terminit «utoopia» seostatakse tänapäeval esmajärgus tihti aastal 1516 ilmunud Thomas More'i raamatuga «De Optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia», mida enamasti tuntakse lühema pealkirja «Utoopia» all. Samas on see mõiste omandanud nüüdseks märksa laiema tähenduse kui More'i raamatus kirjeldatud harmooniline ideaalühiskond.

Cosimo Quarta[2] kasutab oma definitsioonis selle mõiste tähenduse kahetisust – utoopia on samaaegselt nii *ou-topia* ehk koht, mida pole olemas, kui ka *eu-topia* ehk hea koht ehk siis hea ühiskond, mis veel ei eksisteeri. Quarta arvates tasub utoopia mõiste selgitamisel tagasi minna Platoni «Politeia» peatükini, kus Glauconi nimeline tegelane tõdeb, et Socratese kirjeldatud õiglast riiki ei asu üheski maailma nurgas. Quarta räägib «Politeias» mainitud *paràdeigma*'st – utoopia on mudel, mille saavutamine on keeruline, kuid võimalik, ja mille teostumine sõltub kõigi inimeste pühendumisest antud eesmärgile. Platoni pakutud utoopia peamiste tunnustena nimetab Quarta ratsionaalsust, planeerimist ja teostatavust, seotust ajaloolise reaalsusega ja kriitilist südametunnistust. Quarta ei piira utoopiat ka ainult tulevikuga – tema hinnangul võib seda leida ka minevikust – erinevate rahvaste lugudest iidsest kuldajastust kunagi ammu ja kusagil mujal ning samuti Eedeni aia kirjeldustest «Piiblis». Utopistlikku vaimu sisaldavad tema hinnangul nii erinevad usulised päästeliikumised kui ka poliitilised vabastusliikumised: messianism, millenniarism, hereesiad, revolutsioonid, utopistlikud kogukonnad, noorterahutused, feminism, keskkonnahoiuliikumised jne. Sama autor tunnistab ka, et ajaloos on juhtunud, et teostamise faasis osad utoopia-projekti aspektid hägustuvad ja moonduvad ning sellistest liikumistest saavad lõpuks hoopis düstoopiad.

Websteri inglise keele seletav sõnaraamat laiendab utoopia mõistet selgitades seda kolmele nähtusele – esiteks võib see olla ükskõik milline idealiseeritud koht, riik või täiuslik olukord; teiseks kujuteldav skeem või süsteem ideaalse ühiskonna jaoks; kolmandaks raamat või mõni muu töö, mis kujutab utoopilist ühiskonda või kohta.[3]

Roger Scrutoni «A Dictionary of Political Thought» omakorda märgib, et kuigi utoopia

---

[2] Quarta (2001)

mõistet kiputakse esmalt siduma More'i kirjeldatud vägivallatu, rõhumiseta, omanditu ja ideaalsete institutsioonidega ühiskonnaga, võib sellele termiline anda mitmeid üksteisest kaunis erinevaid tõlgendusi, millest tema toob välja neli: neist esimene on More'i variant, kus antakse poliitilisi soovitusi ideaali vormis kaalumata tegelikke võimalusi selle realiseerimiseks; teine on näidata ideaali toimimist seda arvustades, näiteks Aldous Huxley «Hea uue ilma» stiilis (mis tegelikult on düstoopia); kolmas oleks eksisteerivate valitsemisvormide selgitamiseks ideaalsete konstrueerimine, nagu näiteks Platoni ja Aristotelese riigimudelid; neljas ideaalide kujutamine selleks, et õigustada neile lähedalseisvaid asju tegelikkuses, mille näiteks on tema hinnangul taas Platon[4].

Henri Vogti hinnangul[5] keskendus suur osa utoopia-uurijaid pärast More'i tema teose kirjandusliku poole analüüsile ja sotsiaalteadusele eriti midagi ei lisanud ning päris-ühiskonnaga tegelev utoopia-uurimine sai alguse 20. sajandi esimestel kümnenditel, eriti seoses psühholoogilise pöördega. Sellest vaimust on kantud ka kaks siiamaani tunnustatud kaasaegse utoopia-uurimise tähtteost – Karl Mannheimi «Ideologie and Utopie» (esmailmus aastal 1929) ja Ernst Blochi «Das Prinzip Hoffnung» (esimest korda ilmus kolmes osas aastatel 1938-1947). Mannheimi vastab utoopiat ideoloogiale – esimene tahab olemasolevaid tingimusi muuta, teine püüab neid kaitsta. Blochi jaoks on utoopia sajandi tähtsaim filosoofiline mõiste, selles mõttes, et sobib inimkonnale eesmärgi seadmiseks ajal, kui traditsioonilised absoluudid on kokku varisenud. Blochi kirjeldusest edasi liikudes võib järeldada, et riigi pakutud utoopia mudel annab inimestele ka referentspunkti oma hetkeolukorra ja tuleviku hindamiseks – kui kaugel ollakse seatud sihist ning kas valitud kurss ikka teenib seda eesmärki. See on pärisosa iga kultuuri kosmoloogiast – tervet ümbritsevat maailma hõlmavast selgitavast mudelist.

Quarta peab kalduvust utopianismile lausa üheks inimlikkuse põhitunnuseks: ta nimetab inimolendit *homo utopicuseks* seetõttu, et too planeerib oma elu ette.[6] Bloch räägib inimeste veel-mitte-teadlikkusest (*Noch-Nicht-Bewußte*), mis tähendab, et inimestele on omane hakata rääkima veel mitte olemasolevatest asjadest niipea, kui uued asjad on defineeritud ja reaalseks võimaluseks muutunud.[7]

---

[3] Webster's New World Dictionary, lk 1470
[4] Scruton, lk 482
[5] Vogt, lk 76
[6] Quarta (2001)
[7] Vt pikemalt Vogt, lk 80

Vogti järgi puudutavad utoopiad inimese elu kolmes aspektis. Esiteks, kannavad mõisted nagu «lootus», «unistus», «plaan» ja «ootus» utoopialist teadvust, mis Blochi järgi kuuluvad need kategooriasse «*Utopisch-prinzipielle Begriffe*». Teiseks on küsimus põhimõtteliselt võimaluses, mis ei ole veel teostunud, kuid võib siiski olla tunnetatud objektiivse reaalsuse olulise aspektina. Ning kolmandaks, utoopia ja võimaluse tihe seotus tähendab ka seda, et utoopia pole mitte tegutsemise printsiip (*Handlungsprinzip*), vaid peegelduse mõiste (*Reflexionsbegriff*), see, kuidas inimene vaatleb oma võimalusi võrreldes antud olukorraga.[8]

1.2 Utoopia käesoleva töö kontekstis

Kõiki eeltoodud definitsioone ja kirjeldusi arvesse võttes ei tõlgenda ka käesolev töö utoopiat sugugi mitte ainult More'i stiilis uute harmooniaühiskondade võimalikult kõikehaaravate kirjeldustena. Vaid võtab esiteks hoopis eelduseks, et utoopia ei pea tingimata olema kõikehõlmav visioon perfektsest ühiskonnast. Nii, nagu erinevates liikumistes, võivad ka riigikorra puhul utoopiad ja düstoopiad olla üsna ebaühtlased: mõnes eluvaldkonnas detailselt lahti seletatud, mõnes aga sootuks puududa ehk siis jääda juhuse ja üksikisikute privaatsete valikute pärusmaaks.

Teine käesolevas töös võetud eeldus on see, et utoopia ei pea tingimata seonduma võrdse ja tänapäeva mõistes vasakpoolse ühiskonnakorraldusega ega düstoopia ebavõrdsuse, egoismi ja individualismiga. Näiteks Ameerika Ühendriikide eelmist presidenti George W. Bushi on kriitikud süüdistanud ümberpööratud neoliberaalse utopistliku totalitarismi levitamises, vastandades seda 20. sajandi totalitaristlikele utoopiatele, mis sundisid inimest end ohverdama pideva ideoloogilise võitluse nimel[9]. Kolmandaks eelduseks on see, utoopia ei pea asuma Peeter Paani Eikunagimaal. Arvestades nii noortest alles haridust omandavatest inimestest koosnevat auditooriumi ja riiklikke huve, võib arvata, et kodanikuõpetuse õpikute autoritelt eeldatakse tõenäoliselt märkimisväärselt tugevamat sidet eksisteerinud ja eksisteeriva maailmaga kui renessansiaja humanistilt.

Laenatavatest definitsioonidest sobib siinkohal ilmselt kõige paremini Clare Archer-Leani oma, mille kohaselt on utoopia ja seda defineeriv antitees düstoopia väljendused sellest,

[8] Vogt, lk 78
[9] Archer-Lean (2009)

milleks me tahame saada või milleks saamist vältida, lootuse ja muutumispotentsiaali uurimine.[10] Utoopiad võivad samahästi olla nii kuldsena kujutatav ajastu minevikus, täiuslikuna kirjeldatav parlamentaarne kord Inglismaal, õpiku ilmumise ajal juba edukalt eksisteeriv kommuun Tambovis kui ka oodatav elu kommunismis pärast eraomandi täielikku kadumist ja maailmarevolutsiooni võitu. Ning düstoopiaks klassifitseeruvad nii 19. sajandi venestamine, Ameerika Ühendriikide röövkapitalism, kus laostunud kapitalistid endale sageli kuuli pähe lasevad, kui ka olukord, kus alla kümne aasta vanad lapsed peavad enda eest hoolitsemisega ise hakkama saama.

[10]Archer-Lean, 2009

2. Utoopia osa poliitilises kultuuris ja sotsialiseerimises

2.1 Ideoloogiline narratiiv kodanikuõpetuses

Henri Vogt leiab oma idaeurooplaste taasiseseisvumisjärgseid hoiakuid käsitlevas raamatus «Between Utopia and Disillusionment», et siinse piirkonna poliitika mõistmiseks tulebki tänu mitmetele läbitud ebatavalistele ja isegi julmadele epohhidele mõista siinsete inimeste utoopiaid.[11] Need utoopiad omakorda koonduvad koos teadmistega olnust ja olevast narratiivi, mis aitab inimestel suhtestuda ja tõlgendada välismaailma. Igal tasemel – üksikisikul, ühel perekonnal ja rahval – on olemas oma narratiivid, mis koondavad väga erinevatest allikatest saadud kogemusi ja teadmisi ning sisaldavad omi utoopiaid ja düstoopiaid.

Käesoleva uurimuse fookuspunktiks on narratiivid (täpsemalt öeldes, nende sees olevad utoopiad ja düstoopiad), mille on eestlastele läbi haridussüsteemi välja pakkunud riik, kus nad elavad. Nagu tunnistab ka Vogt, ei pruugi need narratiivid alati peegeldada objektiivset reaalsust, vaid lihtsalt seovad asjad kokku ja seletavad suhteid erinevate sotsiaalsete elementide vahel – hoolimata sellest, kas need elemendid tegelikult on seotud või mitte ning narratiiv on aktiivne, ebastabiilne ja muutuv, see omandab mõtte ainult läbi selle sotsiaalse ja ajaloolise konteksti, millest ta sünnib.[12] Pigem võib eeldada, et täiesti sajaprotsendilist objektiivsust pole üheski loos, mis sisaldab peale faktide ka emotsioone ja hinnanguid, ning ka juba faktide seostamisel ja presenteerimisel on nende esitaja sunnitud tegema mingi valiku ja sellega paratamatult looma erapooliku narratiivi, mis peegeldab nii tema enda isiklikke kui ka ühiskonnas valitsevaid hoiakuid. Riigisüsteemiti erineb vaid see, kui palju kirjutab valitsev aparaat narratiivi ideoloogilist osa ette.

Kui narratiiv inimese või rahva teadvuses kujuneb lõpptulemusena lisaks ametlikus haridussüsteemis omandatule ka muude väliste mõjude ja kogemuste tulemusel, siis õpikuis või ka näiteks ametlikus propagandas on see suunatud – sõltuvalt riigikorrast kas autoritele antud üldisemate suunispunktide või siis ka väga täpse lause-lauselt kontrolli läbi. Näiteks ka Saksa Demokraatlikus Vabariigis, mille ideoloogiline ja haridussüsteem kuulus oma olemuselt Nõukogude Liidu oma lähisugulaste sekka, oli isegi loodusteaduste õpikutes teaduslik teadmine allutatud ja ebakõlade korral modifitseeritud vastavalt marksistlik-leninistlikule doktriinile, veelgi selgem ja üks-ühesem oli seotus rohkem tõlgenduslikku

[11] Vogt, lk 10

painduvust võimaldavate humanitaar- ja sotsiaalteaduste ning valitseva ideoloogia vahel.[13] Ning isegi demokraatlikes riikides on kodanikuõpetus alati sõltunud rohkem valitsevast päevapoliitikast kui ükski teine õppeaine – mõnedes maades, nagu näiteks Rootsi, muutub selle sisu vasak- või parempoolsemaks vastavalt sellele, millised parteid on parajasti võimul.[14]

Üldhariduskool on üks kõige laiemini erinevate ühiskonna gruppideni jõudvaid punkte, kus konstrueeritakse inimeste suhtumist reaalsusesse tugevama positsioonilt, sest õpiku kirjutaja peab järgima riiklikku ainekava, õpetaja järgima õpikut ja programmi ning õpilasel on kohustus talle ette antav narratiiv omandada vähemalt tasemel, mis lubab tal edukalt läbida teadmiste kontrollid – nii suuresti poliitilise süsteemist rippuva aine puhul nagu kodanikuõpetus on need alati suuremal või vähemal määral doktriiniteadmiste kontrollid. Ehk siis, nagu tõdevad ka retoorikaanalüüsi võtetest kirjutavad Perelman ja Olbrechts-Tyteca[15], haridus on üks valdkondi, kus argumentatsiooni esitaja ei pea pingutama auditooriumi tähelepanu esmaseks saavutamiseks – see on tal juba tänu süsteemi kohustuslikule iseloomule automaatselt olemas. Läbi haridussüsteemi kujundatakse tervete põlvkondade arusaamu nii sellest, kuidas toimivad loodusseadused, kui ka sellest, kuidas mõista kirjandust ja kunsti. Antud uurimuse keskmes olev õppeaine – kodanikuõpetus – tegeleb tulevaste kodanike ühiskonnapildi kujundamisega ning annab üleskasvavatele põlvedele narratiivi, mis rohkem või vähem mõjutab ka nende personaalseid narratiive maailma asjadest, koos seal sisalduvate personaalsete utoopiate ja düstoopiatega.

2.2 Keda ja kuidas sotsialiseeritakse

Ceaseri ja McGunni väitel on kodanikuõpetus nii libastusohtlik mõiste, et seda võib kasutada mitmel moel ja paljud väldivad üldse selle defineerimist. Kaasaegsetes liberaalsetes demokraatiates omistatakse sellele õppeainele nende sõnul kolm osa: esiteks vastutustundlike ja produktiivsete ühiskonna liikmete loomiseks vajalike teadmiste ja kommete edastamine; teiseks nende spetsiifiliste oskuste, reeglite ja info õpetamine, mida läheb vaja kõige konkreetsemas mõttes kodanik olemiseks (hääletamine, seaduste järgimine, maksude maksmine, kohtuskäimine ja poliitikas osalemine); kolmandaks püüe edendada riikluse printsiipide ja institutsioonide vastu kiindumust kui austust, pühendumust ja ohvreid väärivate

[12] Vogt, lk 12-13
[13] Rodden 2009
[14] Kukemelk jt, lk 74
[15] Perelman ja Olbrects-Tyteca, lk 18

objektide suhtes.[16] Mida võib nimetada ka vastavalt kognitiivseks, käitumuslikuks ja afektiivseks osaks, mille juurde jõuame selles uurimuses peagi tagasi. Kui kaks esimest neist on mõeldud õpetama kodanikku pigem tehnilises mõttes, siis politoloogiliselt on ilmselt huvitavaim kolmas – see, milles püütakse konkreetse režiimi laiemal ideoloogilisel põhjal selgitada õiget ja valet.

Westini arvates tasub kooli mõju inimese poliitilistele veendumustele tõsiselt võtta kahel põhjusel: *(a) esmasuse printsiip: lapsena õpitu jääb üsna hästi meelde kogu eluks*
(b) struktureeriv printsiip: lapsepõlves paika pandud põhiorientiirid mõjutavad ka seda, kuidas hiljem spetsiifilisi küsimusi mõistetakse.[17]

Antud uurimus tegeleb ühe peamise kodanikuõpetuse aine sisendi ehk materiaalse sotsialiseerija uurimisega. Õpikutele keskendutakse eeldusel, et just neis peegelduvad kodanikuõpetuse tegelikud eesmärgid ja retoorika kõige selgemini. Välja on jäetud musta kasti ja väljundi osa, sest esimest neist on sisuliselt võimatu tagantjärele uurida ning teine ei puuduta enam mitte ühiskonnautoopia konstrueerimist, vaid peaks mõõtma taset, mil määral see suudeti ka inimesteni viia.

Uurimaks inimeste suhtumisi ühiskonda erinevate ajaperioodide vältel on õpikud äärmiselt tänuväärne materjal. Esiteks, kui näiteks otsesed mälestused toimunust võivad aja jooksul tuhmuda ja vastavalt edaspidistele sündmustele ja olevikule moonduda, siis raamatusse kirjutatu jääb ikka samasuguseks, nagu see oli kirjapaneku hetkel, kõigi oma ajastule iseloomulike arusaamade ja eelistustega. Teiseks, õpikuteksti näol on tegu n-ö loomuliku andmestikuga – vastused on olemas enne, kui uurija püstitab küsimusi, st neid ei saa enam subjektiivselt suunata nagu seda võiks teha näiteks elus inimesi küsitledes. Vaadeldes vana kooliõpiku teksti, võime analüüsida kaht nähtust – esiteks seda, kuidas soovis riik läbi haridussüsteemi kujunemisfaasis ja seega veel kergemini mõjutatavatele kodanikele maailma näidata, ning teiseks seda, kuidas need noored kodanikud paljuski ka maailma nägema õppisid. «Kodanikutreeningu» juured ulatuvad tagasi juba Vana-Kreekasse, Platoni ja Aristotelese juurde.[18]

---

[16] Ceaser, McGunn. «Civic education reconsidered»
[17] Westin, lk 39
[18] Torney, Oppenheim ja Farnen, 1975, lk 24

Ka erinevate riikide poliitilise kultuuri uurimisega ajalukku läinud Almond ja Verba tõdevad raamatus «The Civic Culture», et kool mängib poliitilises sotsialiseerimises olulist rolli – nende hinnangul ei saa rahva poliitiliste suhtumistele avaldava mõju poolest haridusele ligilähedalegi ükski sellistest tüüpiliselt uuritavatest demograafilistest muutujatest sugu, elukoht, tegevusala, sissetulek, iga, etc.[19] Ja kõigist otsestest ja kaudsetest mõjudest, mida kool avaldab, peavad nemad olulisimaks just konkreetsete poliitilises süsteemis osalemisega seotud oskuste omandamist. Nende uuringu järgi oli haridus universaalne muutuja, mis oli alati positiivselt korreleeritud inimese arusaamisega poliitilistest asjadest ning neis osalemisega. Samas tuleb muidugi välja tuua, et kuigi Almondi ja Verba demokraatiates läbi viidud uuringud näitavad, et kuigi kõrgemalt haritud inimesed kalduvad sõltumata riigist ja poliitilisest kultuurist poliitikas rohkem osalema, ei paista haridustase omavat mõju inimeste ideoloogilisele orientatsioonile.[20]

2.3 Varasemaid uuringuid samal teemal

Esimese suuremastaabilise kodanikuõpetuse õpetust puudutava uuringu viisid 1975. aastal läbi Torney, Oppenheim ja Farnen. See puudutas üheksat Lääne-Euroopa demokraatiat.[21] Samad teadlased jätkasid analoogsete uuringutega ka järgnevatel aastakümnetel, lisades 1990ndail valimisse mitu endise idabloki üleminekuriiki. Nagu võttis antud töö kokku 2001. aastal Rahvusvaheliselt Poliitilise Psühholoogia Seltsilt Nevitt Sanfordi auhinna pälvinud Torney-Purta, jätkasid nad sisuliselt sama uurimisteemaga, mida käsitles Sanford oma 1950. aastal ilmunud raamatus «The Authoritarian Personality».[22]

Leidub aga üks aspekt, milles antud uurimus erineb Torney, Oppenheimi, Farneni ning nende kaastöötajate ja järglaste töödest. Eelmainitud käsitlesid kodanikuõpetust vaid demokraatlikes riikides, laiendades pärast Külma sõja lõppu uuringuid värsketesse üleminekumaadesse. Nad pole puutunud ei Teise maailmasõja eelseid ega ka n-ö kommunismibloki kodanikuharidust. Kuigi eesmärgiliselt peaks kodanikuõpetus kui aine sõltumata riigikorrast taotlema sama asja – noorte kodanike poliitilist sotsialiseerimist valitsevale süsteemile lojaalses vaimus. Seega, riigiutoopiate seisukohast peaks kodanikuõpetuse õpikute näol tegu olema ühe tänuväärsema uurimismaterjaliga.

---

[19] Almond ja Verba, lk 316
[20] samas, lk 320
[21] Torney-Purta (2004)
[22] samas

Eestis on haridus- ja sotsiaalteadlased kõige põhjalikumalt uurinud 1990ndate kodanikuõpetuse õpikuid. Erinevate ajastute aabitsate ühiskondlikku sisu uurinud Veronika Kalmus jõudis nende põhjal näiteks tõdemusele, et Eesti aabitsad kannavad pigem kollektivistlikke kui individualistlikke väärtusi ning vaid 1990ndate aabitsates pööratakse varasemast mõnevõrra enam tähelepanu individualistlikele väärtustele ning individualistlike väärtuste esilekerkimine kultuurilisel tasemel peegeldas tema hinnangul samade väärtuste tõusu personaalsel tasandil.[23]

[23] Kalmus 2003, lk 132

3. Uurimismetoodika

3.1 Analüüsi raamistik

Kõige lihtsamalt võiks ilmselt peaaegu iga inimeste poliitilist sotsialiseerimist puudutava töö uurimisküsimuse sõnastada järgnevalt: *(a) Kes (b) õpib mida (c) kellelt (d) mis tingimustel (e) ja millise tulemusega?*[24] Et antud juhul ongi tegemist sihipärase õpetamise ja õppimise analüüsiga, peab ka see küsimus üldjoontes paika. Raskuskese langeb siin küsimuse «mida»-osale. «Kes» on defineeritud eesti üldhariduskoolide õpilastega ajavahemikus 1920-1999, vastusena küsimusele «kellelt» saab kitsamalt rääkida kodanikuõpetuse õpetajatest, laiemalt riiklikust haridussüsteemist üleüldisemalt, tingimusteks on kohustuslik põhi- ja väga laialt levinud keskharidus ning kuigi ka tulemused oleksid väga huvitavad, neile siinkohal siiski ei keskenduta – esiteks on neid pika ajaperioodi tõttu juba raske mõõta ning teiseks oleks need tulemused juba materjal omaette uueks tööks.

Iga analüüsiosa alapeatükk algab üldisema kirjeldusega käsitletavast ajastust, toona valitsenud oludest ja haridusfilosoofilistest mõtteviisidest. Sellele järgneb õpikute üldiseloomustus ning tekstide analüüs.

Tugiküsimused, mida kasutatakse erinevate ajaperioodide kodanikuõpetuste analüüsiks, pärinevad varasemast uuringust «Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project» (toim Judith Torney-Purta, John Schwille and Jo-Ann Amadeo, The International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 1999). Need oleksid järgmised:

1. Milline roll on kodanikuõpetuse kui omaette eesmärgil koolide jaoks?
2. Millised on kodakondsuseks ettevalmistavate ainete õppekavade prioriteedid?
3. Kuidas on kodanikuõpetuse programmid üles ehitatud?
4. Millisel määral tegeleb kodanikuõpetus õpilaste kodanikuidentiteedi – sealhulgas rahvusliku, rahvusalase ja -ülese identiteedi – arendamisega?
5. Kui suurel määral on kodanikuõpetus mõeldud panustama gruppidevaheliste konfliktide ja pingete leevendamisse?
6. Milliseid kodanikuühiskonna kuvandeid õppekava materjal ja tekstid pakuvad? [25]

[24] Westin, p. 38

Neile küsimustele vastuseid otsides püüab antud uurimus seostada kodanikuõpetuse olukorda samal ajal riigis valitsenud poliitilise situatsiooniga. Kogu antud uurimuse raamistikuks ja valimi aluseks on võetud Eesti ajalugu. Siit kasvab välja peamine uurimisküsimus: kuidas püüdsid erinevad režiimid läbi kodanikuhariduse oma riigiutoopiaid konstrueerida?

Antud uurimistöö andmete kogumise ja klassifitseerimise metoodika koostamisel on ühe alusena on kasutatud Henri Vogti raamatut «Between Utopia and Disillusionment». Tõsi, Vogt ise kaldub pigem vaba interpreteerimise poole, ehitades oma narratiivi üles deduktiivselt lahtiste küsimustega intervjuudest ja erinevate inimeste vabast vormis kirjutatud esseedest kogutud materjalile. Käesolev uurimus lähtub eeldusest, et erinevalt üksikindiviidide hoiakutest, mida uuris Vogt, on erinevad kodanikuõpetuse õpikud siiski struktureeritud üksteisele sarnasemalt ning teatud tunnused leiab lihtsamini üles pigem kvalitatiiv- kui kvantitatiivanalüüsiga.

Lähtuvalt Vogtist on analüüsi aluseks võetud, et:

1.) *Utoopia on iga inimese elu reaalne ja tegelik osa.*

2.) *Utoopia on muutev – sellel on võime muuta olevikku vastavalt tulevikulootustele.*

3.) *Korraga võib eksisteerida ja tihti eksisteeribki palju erinevat sorti, erineva ulatuse ja rolliga utoopiaid.*[26]

3.2 Analüüsi aluspõhimõtted

Võib väita, et inimühiskonna vaatlemiseks või mõistmiseks on kaks lihtsat viisi: strukturaalne ja narratiivipõhine. /.../ Muutuste narratiivil on seega neis ühiskondades kindel roll: see selgitab, kust inimesed pärinevad, kuhu nad jõudnud on ning kuhu võiksid edasi liikuda.[27]
Uurimismeetodi valiku määrab paljuski ära selle abil analüüsitava empiirilise materjali iseloom. Et empiiriliseks baasiks on üksteisele järgnevate perioodide kodanikuõpetuse õpikud, siis antud uurimus vaatleb ühiskonda ennekõike narratiivipõhiselt. Isegi puhtalt riigiõiguslikel alustel liigitades jaguneb uuritav periood selgelt vähemalt kolmeks ajastuks: sõja-eelseks Eesti Vabariigiks, Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestiks ning taasiseseisvunud Eesti Vabariigiks. Lisaks saab ka neid kolme suurt perioodi vastavalt

[25] Torney-Purta, Scwille ja Amadeo, lk 609-610
[26] Vogt, lk 84

ühiskonnas toimunud muutustele veel omakorda väiksemateks alaperioodideks jagada – näiteks juba enne empiirilise materjaliga tutvumist võib oletada, et 1920ndate noores vabariigis valitsenud arusaamad ideaalühiskonnast polnud päris need, mis domineerisid 1930ndate autokraatlikus riigis, ning stalinistliku Nõukogude Liidu riigiutoopia erines 1980ndate kristalliseerunud totalitarismi omast. Nende erinevate ajastute pakutavate riigiutoopiate sissejuhatuseks ühte struktuuri surumine tähendaks ilmselgelt liialt jõulist üldistamist, mis jätaks tähelepanuta põnevaima – igale ajastule eripärase ja iseloomuliku ühiskonna konstrueerimise viisi.

Siinkohal tundub loogilisena ennekõike kvalitatiivanalüüsi kasutamine. Arvestades materjalide selget ajaloolist tausta ja järjestust, on rõhuasetus pigem idiograafilisel kui nomoteetilisel meetodil. Niisugune valik on tehtud seetõttu, et erinevalt nomoteetilisest uurimusest püüab idiograafiline selgitada üht selget sündmuste või fenomenide jada, ootamata, et tulemus näitab selget põhjuslikku seadust.[28] Arvestades 20. sajandi Eesti pöördelisi režiimimuutusi, on ka kodanike poliitilises sotsialiseerimises pigem ootuspärane näha järske ja tihti eelmise suhtes erisuunalisi kui järk-järgulisi evolutsioonilisi arenguid.

Kompromissina liigse detailsuse ja narratiivipõhisuse ning liialt üldiste muutujate leidmise vahel on siin kvalitatiivses osas kasutatud Torney, Oppenheim ja Farneni 1966. aastast pärinevat ja siiani kasutatavat kodanikuõpetuse sisu klassifitseerimist: [29]

I Kognitiivne osa: konstitutsiooniline raamistik; kodakondsusega seotud mõistete (nt patriotism, kohustused, võim) tähendus; maa ajalooline areng; valitsemise struktuur, organisatsioon ja erinevate tasandite institutsioonid; poliitiline protsess, sealhulgas valimised; parteid ja hääletamine; seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu erinevad tasandid; bürokraatia ja kodanikuteenistus; välispoliitika ja rahvusvahelised organisatsioonid; valitsemine ja majandus, sealhulgas maksusüsteem; valitsemine ja sotsiaalsed hüved, sealhulgas elukondlik heaolu; kommunikatsioon ja massimeedia; sotsiaalteadused ja probleemide lahendamise viisid; inimene kui sotsiaalne ja teistest sõltuv olend.

II Afektiivne osa: õiguste ja kohustuste mõistmine; teiste austamine, tolerants, lojaalsus,

---

[27] Vogt, lk 14
[28] Alasuutari, lk 12
[29] Torney, Oppenheim ja Farnen, lk 41-42

uskumine võrdsusse; seaduse austamine; valmisolek kodumaa kaitseks; toetus demokraatlikule süsteemile; usk indiviidi vabadusse; kodanike õigus avaldada rahulolematust, õigus olla esindatud, soov osaleda läbi hääletamise; vastastikku sõltuva ja sõbraliku maailma hindamine; valitsuse ja rahvusliku traditsiooni austamine ilma etnotsentrismita; moraalsete ja usuliste väärtuste erisuste austamine, nagu ka austus poliitilise opositsiooni vastu; huvi nii rahvuslikul kui rahvusvahelisel tasemel ühiskonnas toimuva ja sotsiaalsete probleemide vastu

III Käitumuslik sisu: valmisolek seaduste järgmiseks, maksude maksmiseks, sõjaväeliste kohuste täitmiseks, patriootlikes rituaalides osalemiseks; osalemine grupiviisilises otsuste langetamises läbi gruppidega liitumise, nende juhtimise ja neis hääletamise; ajalehtede lugemine ning erinevate infoallikate nagu raadio, raamatud, ajakirjad ja televisioon jälgimine.

Nende punktide järgi on õpikuist otsitud ajastutele ja riigikordadele iseloomulikke positsioneeringuid düstoopiate ja utoopiate kohta nii minevikus, olevikus kui tulevikus. Andmete klassifitseerimise aluseks peab olema liigitus. Kõige lihtsamal moel võib see koosneda erinevatest dihhotoomiatest. Käesolevas uurimuses on iga analüüsitava õpiku osa puhul põhilisena kasutatud utoopiate ja düstoopiate paarideks jagamist. Selle eelduseks on oletus, et iga ühiskondlik moodustis peab mingil moel looma ka omaenese eituse või antiteesi, ükski utoopia ei eksisteeri antiutoopiata.[30] Seetõttu tuuaksegi iga õpikuosa analüüsi lõpus välja kahetine jaotus – ühelt poolt kirjeldatakse ühes või teises küsimuses positiivseks ja soositud suundumuseks või nähtuseks peetavat ehk utoopiat ning teisalt siis ka seda, mida peeti taunimisväärseks ja ebasoovitavaks, ehk siis düstoopiat.

Nende üldisema klassifitseerimise juures on appi võetud dihhotoomia konkreetse ja abstraktse utoopia vahel. Konkreetne utoopia on midagi, mis on kas juba minevikus eksisteerinud, eksisteerib olevikus või siis paistab realistlikuna silmapiiril. Näiteks võiks tuua riigieelarve tasakaalu viimise või Eesti riigi iseseisvuse. Abstraktne utoopia on suurem projekt, mille saavutamise hetke ei suuda selle kirjeldaja täpselt prognoosida. Selle näiteks võiks tuua näiteks töölisklassi revolutsiooni võidu üle maailma või kommunismi saabumise.

Samuti püüab antud uurimus piiratud määral vaagida erinevaid kasutatud retoorikavõtteid. Selle aluseks on võetud Perelmani ja Olbrechts-Tyteca «The New Rhetoric. A Treatise on

[30] Vogt, lk 7

Argumentation». See raamat tõdeb retoorika kohta kodanikuõpetuse õpikutes utoopiate konstrueerimise jaoks kahtlemata kehtival moel: *Moodsas loogikas, mis on matemaatilise põhjendamise peegelduse tulemus, pole formaalsed süsteemid enam seotud mitte mingisuguse ratsionaalse tõendiga. Loogikul on vabadus arendada tema ehitatavat süsteemikeelt täpselt nii nagu ta tahab, vabadus fikseerida sümbolid ja sümbolite kombinatsioonid, mida saab kasutada. On tema otsustada, mis on aksioomid ehk väljendid, mida peetakse tema süsteemis eraldi tõestamata kehtivaks, ning öelda, milliseid kehtivatest väljenditest ja teistest selles süsteemis samaväärsetest väljenditest deduktsiooni võimaldavaid transformatsiooni reegleid ta kasutab.*[31] Ehk siis näiteks kui 1920ndate, 1930ndate või ka 1990ndate Eesti kodanikuõpetuse õpiku autorite jaoks on tõestamist mittevajav väide, et Eesti Vabariik on tekkinud siinse elanikkonna soovist elada omaette riigis, siis Nõukogude perioodil ilmunud raamatutes on aksioomiks see, et kõik liiduvabariigid on Nõukogude Liitu astunud vabatahtlikult ja soovivad sinna jääda ka edaspidiseks ning ajalugu kulgeb vankumatult progressi suunas ning viib hoolimata teatud dialektilistest tagasilöökidest lõpuks välja sotsialismi ja kommunismini kogu maailmas.

Lisaks kvalitatiivsele osale tuleb iga ajastut puudutava alapeatükis võrdlemisele ka see, kui palju nad ühele või teisele teemale tähelepanu pööravad, millise sisuga nad need teemad täidavad ning see, kuidas on õpik üles ehitatud – näiteks kas ta alustab lihtsast selgitusest, et inimene on ühiskonna osa ja aegade algusest teistest sõltunud või hoopiski juhatab õppuri sisse pikka ja põhjaliku marksistlik-leninistliku materialismi ja selle loodusteaduslike põhjenduste kirjeldusega.

Üks kvantitatiivsem osa on ka riigi paigutumine maailmakaardile. Selle tarbeks on loetud üle kõigis õpikutes erinevate riikide mainimise korrad ja tonaalsus. Nii selgub näiteks, et mõnel ajastul on suurimaks referentspunktiks olnud Inglismaa demokraatia, mõnel teisel on aga absoluutselt kõige enim mainimist leidnud maaks Ameerika Ühendriigid – ja seda juba eksisteeriva maapealse düstoopia asukohana.

[31] Perelman, Olbrechts-Tyteca, lk 13

4. Empiiriline baas

4.1 Ajaline ja ruumiline raamistik

Nagu sissejuhatuseski märgitud, on antud uurimistöö ruumiliselt piiratud Eestiga ja ajaliselt piiratud 20. sajandiga. Arvestades töö mahtu tundubki olevat ainult kaks võimalust – kas limiteerida uuringut rohkem ajaliselt ja laiendada ruumiliselt – näiteks võtta vaatluse alla kümnend või paar mitmes erinevas riigis – või siis jääda ühe riigi juurde ja käsitleda tervet sajandit, mis enamike Euroopa riikide jaoks tähendas lisaks nii ühiskonna kui tehnoloogiate arengule ka päris mitme erineva ideoloogia ja riigikorra vaheldumist.

Antud töö valimi puhul on lähtutud seisukohast, et kuna tegu on ennekõike kvalitatiivse uuringuga, annab selle kvaliteedile juurde see, kui analüüs on tehtud kirjutaja enda esimeses keeles, mis aitab paremini tunnetada tekstide nüansse ja tonaalsust. Seda positsioneeringut toetab ka asjaolu, et suur osa analoogseid rahvusvahelise haardega tehtud uuringuid on tehtud mitme maa uurimisrühmade koostöös, kus iga käsitletavat riiki puudutav osa pärineb vastava maa sotsiaalteadlastelt.

Eesti 20. sajand omakorda tundub olevat piisavalt pikk ja poliitiliste sündmuste rohke ajajärk, et sellest leida silmatorkavaid ja abstrahheeritavaid muutusi. Samuti on isegi selle perioodi lõpuosast praeguseks möödunud juba kümme aastat, mis peaks andma käsitletavate sündmuste kõrvaltvaatamiseks parema distantsi.

4.2 Analüüsitavad raamatud

20. sajandit ja selle vältel esile tõusnud utoopiaid võib periodiseerida väga erinevalt. Näiteks Jay Winter näeb kuut põhilist murdepunkti – 1900. aasta Pariisi maailmanäitust, 1919. aasta Pariisi rahukonverentsi, 1937. aasta Pariisi teaduse ja valguse näitust, 1948. ÜRO Inimõiguste deklaratsiooni, 1968. aastat kui tudengirahutuste ja vabastusteoloogia aastat ning 1992. aastat kui globaalse kodakondsuse visioonide sünniaastat – nendele lisaks ka kaht suurt utopistlikku projekti fašismi ja kommunismi näol.[32] Kuigi Winterit on süüdistatud liigses Euroopa-kesksuses, siis Eesti ajaloo liigendamiseks jääb see peaasjalikult romaani kultuuriruumist lähtuv telg liialt läände: jah, Pariisi rahukonverents, universaalsete inimõiguste deklaratsioon ja kaks totalitaarset «ismi» on puudutanud ka siinset piirkonda, kuid samas näiteks peaks

Ladina-Ameerika ühiskondi raputanud katoliikliku vasakpoolsuse mõju Nõukogude Eestile analüüsida sooviv inimene kasutama suhteliselt lennukat fantaasiat ja kõrgelennulisi seoseid. Samuti on kommunistliku utoopia mõju – algselt naabermaal valitseva düstoopiana, siis mitu kümnendit ka siin õpetatud utoopiana ja seejärel minevikudüstoopiana – Eestile kahtlemata märksa suurem kui Lääne-Euroopale või Ameerika riikidele.

Jättes välja sõja-aastad, mille jooksul sisuliselt uusi haridussüsteeme väga põhjalikult välja töötada ja kehtestada ei õnnestunud, võib Eesti 20. sajandi kodanikuõpetuse õpikutes ajaloo jagada laias laastus viieks perioodiks:

1.) Vene tsaaririigi aeg
2.) 1920ndate Eesti Vabariik
3.) 1930ndate Eesti Vabariik
4.) Nõukogude Eesti
5.) Taasiseseisvunud Eesti Vabariik

Esimene neist perioodidest – tsaariaeg – jääb antud uurimusest välja, sest toona sellist ainet nagu kodanikuõpetus Eesti koolides veel ei õpetatud. Samuti polnud tol ajal veel välja kujunenud sellist asja nagu eesti rahvuslik haridussüsteem ja standardiseeritud kirjakeel.

Alates Eesti Vabariigi tekkest kuni 20. sajandi lõpuni on aga välja antud aga terve rida eesti õpilastele mõeldud kodanikuõpetuse õpikuid, mille täielik nimekiri on ära toodud käesoleva töö 1. lisas. Neist osa moodustavad kordustrükid, osa kannavad küll erinevaid pealkirju, kuid sisult samad (näiteks Johannes Adamsoni 1930ndate raamatud, mis olid mõeldud erineva nimega samaväärsetele kooliastmetele), osa on üksteisele väga sarnased sama autori või autorite kollektiivi tõttu. Esimene valimi hõrendamine on toimunud just eelkirjeldatud korduste vältimiseks. Teise ringiga on püütud hõrendada raamatute nimekirju puhtalt töö mahu tõttu, selle juures on arvesse võetud ennekõike kaht printsiipi: õpikud on püütud võtta võimalikult erinevatest analüüsitava perioodi osadest ja eelistatud on neid raamatuid, mille kasutamine koolides oli või on laialdasem.

1920ndate Eesti Vabariigi perioodist tulevad analüüsimisele kaks raamatut. Kaks neist kuuluvad üldisesse üleriiklikku kooliprogrammi. Need on «Kodanikuõpetus keskkoolile» (R.

[32]Shor (2009)

Rägo, 1922, Rahvaülikool: Tallinn) ja J. P. Lipilini «Kuidas nõukogude-wõim uut elu ehitab ja Lenini tegewus pärast oktoobrit» (Moskva 1927). Kuigi Lipilini raamat polnud mõeldud Eesti üldhariduskoolidele, vaid hoopis Nõukogude Venemaal elavate eestlastest asunike laste tarbeks, annab see ometi väga hea seose – seda võib näha hilisemal perioodil Eesti NSV koolisüsteemis kasutusele võetud Nõukogude kodanikuõpetuse õpikute eelkäijana ja samas ka teatud alternatiivutoopiate allikana Eesti Vabariigis pakutule. Lisaks kahele analüüsitavale õpikule ilmus antud ajavahemikus veel üks kodanikuõpetuse õpik – «Kodanikuõpetus algkoolile» (R. Rägo, 1921, K./Ü. Rahvaülikool: Tallinn).

Kui 1920ndail õpetati kodanikuõpetust alg- ja keskkoolides, siis 1930ndail lisandus see aine ka põhikoolide programmi. Samas muutus eelmisel kümnendil omaette ainena õpetatud kodanikuõpetus siis ajaloo osaks. Tolle ajastu algkoolide kodanikuõpetust analüüsitakse siinkohal kaht õpikut «Noor kodanik. Kodanikuõpetus algkoolile» (J. Parijõgi, T. Adamson, 1934, Kool: Tartu) ja «Ajalugu V. Üld- ja Eesti ajalugu. Kodanikuõpetus. Progümnaasiumi V ja reaalkooli III klassile» (J. Adamson, 1939, Loodus: Tartu-Tallinn), taustaks on võetud ka õpetajaraamat «Eesti algkooli lõpetaja. Algkoolilõpetaja oskused ja teadmised ajaloos ja kodanikuõpetuses» (M. Ulk, J. A. Luur, 1935, Haridus- ja sotsiaalministeeriumi väljaanne: Tallinn).

Kuigi ka Nõukogude Liit muutus oma eksistentsi jooksul koos liidrite vahetumise, rahvusvahelise olukorra ja majanduslike oludega, jäid sealsed ühiskonnaõpetuse õpikud kogu impeeriumi aastakümneid kestnud eksistentsi vältel põhimõtteliselt samadeks. Huvitava faktina võib välja tuua, et kuigi kogu Nõukogude Liidu haridussüsteem oli eriti tugevalt politiseeritud, vähenes ühiskonnaõpetuse kui omaette aine osa üldistes ainekavades. Seda õpetati vaid kesk- ja kutsekoolides. Kinnitust väitele, et kodanikuõpetus on tugevalt politiseeritud aine, annab aga fakt, et ajal, kui suurem osa ENSVs kasutatavaist õpperaamatuist olid eestlaste kirjutatud ja koostatud, siis kodanikuõpetuse tundides kasutati üleliidulisi raamatuid, mis olid koostatud Moskvas ja eesti keelde tõlgitud ning kui isegi Lipilini 1920ndate õpikus oli ka spetsiaalselt eesti lastele mõeldud mugandus, siis Nõukogude Eesti ühiskonnaõpetuse õpikuis seda enam polnud.

Nõukogude perioodist tulevad analüüsimisele kaks õpikut. «Ühiskonnaõpetus. Õpik keskkoolidele ja kesk-eriõppeasutuste lõpuklassidele» (G. Šahnazarov, A. Boborõkin, J. Krussin, A. M. Lušnikov, O. N. Pissarževski, V. Suhhodejev, 1961, Eesti Riiklik Kirjastus:

Tallinn) ning «Ühiskonnaõpetus. Õpik keskkoolidele ja keskeriõppeasutuste õpilastele" (G. Šahnazarov, A. Boborõkin, J. Krussin, V. Suhhodejev. 1983, Tallinn: Valgus). Neile lisaks saab taustainformatsiooni lisamaterjalist «Ühiskonnaõpetuse krestomaatia» (G. E. Gabrielov, F. V. Gerasin, V. I. Mažurenko, M. P. Ovtšinnenko, V. V. Suhodejev, S. V. Šeprov, 1985, Tallinn: Valgus).

Viimane käsitletav ajajärk on taasiseseisvumise järgne Eesti Vabariik. Kuigi praeguseks on kodanikuõpetus Eestis jõudnud taas ka algklassidesse, õpetati 1990ndail seda ainet põhi- ja keskkooli lõpus ehk siis vastavalt 9. ja 12. klassis. Õpikunäidistena käsitletakse siinkohal Ilje Piiri, Sulev Valdmaa, Inger Kraavi 1995. aastal ilmunud õpikut «Kodanikuõpetus. 9. klass» (Tallinn: Avita) ning Viljar Peebu ja Priit Kama 1996. aastal välja antud raamatut «Kodanikuõpetus» (Avatud Hariduse Liit: Tartu) ning Leili Möldre ja Anu Tootsi õpik «Ühiskonnaõpetus. XII klass» aastast 1999 (AS Koolibri: Tallinn).

5. Erinevate ajaperioodide utoopiad

5.1 Õpikud 1920ndail

5.1.1 Üldiseid tendentse

Just 20. sajandi alguses, juba enne Vabadussõda, hakati siin piirkonnas rääkima suuremast vajadusest üle-Eestilise standardiseeritud ja tasakaalustatud õppekava järele. 1917. aasta tähendas totaalset lahtimurdmist vanast süsteemist kõigile Vene tsaariimpeeriumi territooriumile jäävatele riikidele ja rahvastele. Kuigi Eesti jaoks tõi see 1920ndaiks kaasa märkimisväärselt teistsuguse riigikorra kui naabrusse jäänud Nõukogude Liidule, oli siia- ja sinnapoole piiri jääva vahel ka ühisosa – ühelt poolt tsaariimpeeriumi minevik ja teiselt ka toonases maailmas ringelnud moodne haridusfilosoofia, mis propageeris varasemast sootuks erinevaid õpetamisvõtteid, millest mõjukaimad olid ilmselt lapsekeskne pedagoogika ja kooli ühendamine töökasvatusega. Seoses vana süsteemi kollapsiga oli mõlemal pool piiri ajend ja vajadus ehitada üles täiesti uus haridussüsteem, mistap jätkus ka võrreldes Lääne-Euroopaga rohkem võimalusi moodsa pedagoogika võtete n-ö üleöö juurutamiseks.

Kodanikuõpetuse tähtsust juba Eesti Vabariigi esimestel aastatel peegeldab ilmselt hästi fakt, et aastatel 1919-1920 haridusministeeriumi poolt välja antud esimestes algkooli õppekavades pandi eriline rõhk lisaks emakeele, rahvakunsti, kirjanduse ning Eesti geograafia ja ajaloo õpetamisele ka kodanikuõpetusele[33].

Üks mõlema analüüsitud 1920ndate õpikute tugevaid külgi on autorite selge püüd seista oma stiililt lähedal ja arusaadavatena auditooriumile. Kui Cicero rõhutas, et esinedes harimatute ja kiiret edu auväärsele käitumisele eelistava seltskonna ees tuleb kasutada teistsugust retoorikat kui valgustatud ja kasvatud ning moraali esikohale paneva publiku ees,[34] siis seesama kehtib ka auditooriumi vanuse ja sotsiaalmajandusliku tausta kohta – kodanikuõpetuse õpiku autor peab andma endale aru, et tema ees seisab vanuselt homogeenne (ehk piiratud elukogemuse ja teadmistepagasiga) ning sotsiaalmajanduslikult heterogeenne seltskond. Nii Rägo kui Lipilin on selgelt arvestanud oma auditooriumi iga ja taustsüsteemi. Nende keel on lihtne ja kergesti jälgitav ning näited õpilastepärased.

---

[33] Krūze jt, lk 58
[34] Perelman ja Olbrechts Tyteca, lk 20

J. P. Lipilini õpik «Kuidas nõukogude-wõim uut elu ehitab ja Lenini tegewus pärast Oktoobrit» eristub üsna arusaadavatel põhjustel väga selgelt kõigist teistest sama kümnendi analüüsitud materjalidest – põhjuste leidmine pole just keeruline, piisab vaid väljaandmiskoha vaatamisest. Ainsana siin analüüsitavatest õpikutest ei kasutatud seda materjali kunagi Eesti riigi koolides, see oli mõeldud Nõukogude Liidu aladele jäänud eesti külade asunike lastele. Kuigi Lipilin otseselt Eesti riigis õpilastele välja pakutud utoopiate alla ei liigitu, sobitub ta samas siiski väga hästi antud uurimuse raamistikku. Seda mitte ainult põhjusel, et tegu on eestlasi puudutava eestikeelse raamatuga, vaid ka seetõttu, et tema õpik sobitub hästi hiljem jätkuvale aegteljele hilisemas Nõukogude Eestis kasutatud koolikirjandusega.

Miks Lipilini eestikeelne raamat üldse ilmus? Seetõttu, et esimesed Nõukogude haridust puudutavad seadused nägid ette, et kommunistlik haridus peab olema vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik. 1927. aasta aprillis andis Narkompros välja juhtnöörid keelepoliitika kohta hariduses. Nende kohaselt oli suurimatel ühel territooriumil koos elavatel rahvustel õigus emakeelsele haridussüsteemile ülikoolideni välja, keskmise suurusega rahvustel haridussüsteemile keskhariduseni ning väikseimad ühel territooriumil elavad rahvused said saata lapsed emakeelsesse kooli kuni 4. klassini. Hajusalt elavatele rahvustele, kellest paljudel polnudki kirjakeelt olemas, olid samuti ette nähtud emakeelsed õpikud, aga nende saabumiseni oli ka luba õpetada vene keeles.

Lipilini raamat ilmus ajal, kui Nõukogude Liidu haridusasjade eesotsas seisis valgustuskomissariaadi poeet-filosoofist juht Nikolai Pokrovski. Aastatel 1917-1929 seda tööd teinud Pokrovski oli tugevast mõjustatud kaasaegsetest Euroopa ja Ameerika progressiivsetest haridusliikumistest ning üritas hoolimata majanduslikult kitsast reaalsusest juurutada tasuta ja võrdset algharidust.[35] Tema seatud eesmärgini jõuti enam-vähem aastaks 1932, kui enamus 8-11-aastastest Nõukogude Venemaa lastest käis koolis. Sellele, et ka Eesti Vabariigil oli tema esimestel aastatel algharidus massideni viimisega probleeme – kuigi mitte nii tõsiseid kui idanaabril –, viitab Rägo isegi oma õpikus. Tema tunnistab, et kohustuslikuks soovitakse teha kuueklassiline algharidus, õpetajate ja materiaalsete vahendite puudumisel on see esialgu aga siiski vaid neljaklassiline.

Lipilini raamatut võiks iseloomustada kui äärmiselt utoopiarohket. Kohe esimese peatükiga,

[35] Cook, lk 43

mis kannab pealkirja «Missugust elu nõukogude-walitsus ehitada tahab» suunab ta oma noore lugeja mõtted tulevikku, öeldes, et kõigepealt tahetakse ehitada sotsialismi ja isegi see pole mitte ühiskonna arengu lõpp-punkt, vaid kõigest eeletapp kommunismile, kus kõik on ühine ja üldine. Autor kinnitab noortele, et sotsialismi ehitustöö on alles algusfaasis, kuid lohutab neid samas teadmisega, et selja taga seisab veelgi hullem düstoopia – 65 aasta eest olid võimul tsaar, mõisnikud ja kapitalistid ning talurahvas elas pärisorjuses; sellele järgnesid sõja ja revolutsiooni aastad, mille kirjeldamisel raamat ka just roosilist tooni ei kasuta.

Olevikus toimuvat õigustab üsna ilmekalt lause: «*Wladimir Iljitsh Lenin ütles, et aastaid ja kümneid aastaid enne töötada tuleb, kui jõuame vaesust, puudust ja ühe inimese kurnamist teise poolt kaotada, kui wõime niisuguse elukorra luua, kus igaühele tema tarwete järele kõike anda wõib ja igaüks oma wõimete kohaselt töötama saab.*»[36] Selles sisaldub kolm antud raamatu põhilist iseloomujoont – toimuva õigustamine Lenini sisuliselt pühaku seisusesse tõstetud isiku läbi, pessimism valitseva olukorra suhtes, mida õigustatakse ränga minevikuga, ning lubadus, et ebamääraselt kauges tulevikus ootab inimesi nende kannatuste eest tasu – üsna ebamääraselt kirjeldatud õige ühiskond.

Ka Richard Rägo aastatel 1922 ja 1923 kahes osas ilmunud «Kodanikuõpetus keskkoolile» vihjab, et üsna äsja iseseisvunud Eesti Vabariigi elu pole veel päris nii jõukas ja stabiilne kui see kunagi tulevikus võiks saada. Samas on tema puhul leidnud väljendamist märkimisväärselt vähem värvikate sõnade ja epiteetidega kui sama kümnendi nõukogude õpikus. Ta keskendub pigem olevikus toimuvatele asjadele ning suurt sotsiaalset pööret tulevikku ei prognoosi.

5.1.2 Kognitiivne osa

5.1.2.1 Poliitiline süsteem

See on üks neid valdkondi, kus Rägo ja Lipilini raamatud juba rõhuasetuselt üksteisest väga erineva suuna on valinud. Kui Rägo kirjeldab äärmiselt detailselt olemasolevat valitsemise struktuuri, erinevate võimutasandite tööd ja ülesandeid ning demokraatliku poliitilise protsessi mehhanisme, siis Lipilin riigi poliitilist struktuuri ja erinevate võimuharude toimimist praktiliselt ei puuduta ja keskendub ennekõike majandusele.

---

[36] Lipilin, lk 1

Rägo raamatust moodustab kognitiivne osa, suuremalt jaolt valitsemissüsteemi kirjeldus, rohkem kui neli viiendikku. Sissejuhatuseks jaotab Rägo riigid konstitutsiooniliselt stiililt kahesugusteks – nendeks, kes teevad vahet põhiseaduse ja teiste seaduste vahel ning need, kes seda ei tee. Samas sisalda see veelahe negatiivset dialektikat, sest Rägo raamatu kaks ideaalriiki – Šveits ja Inglismaa – kuuluvad vastavalt esimesse ja teise kategooriasse. Eesti kohta, ütleb ta, et siin on põhiseadus raskesti muudetav ja teiste seaduste alus selleks, et välistada riigi kõikumised parlamendivalimiste tulemusel. Poliitilist ebastabiilsust näeb ta düstoopiana. Mingit vajadust n-ö suure riikliku projekti järele sealt välja ei kuma, küll aga kinnitus, et asju, mis ei toimi, saab tulevikus alati parandada, tema selge eelistus on demokraatlikul inkrementalismil. *Et aga elu on liikuv ja arenev ja põhiseaduse normid elule võivad võõraks jääda, siis on nende muutmiseks tee jäetud. Nõutakse aga, et kodanikkude rõhuval enamusel tungiv tahtmine on seda läbi viia.*[37]

«Haritud riik» on sõnapaar, mida Rägo kasutab oma õpikus läbivalt ja mida võib ilmselt pidada nii tema raamatu, kui arvestades, et sama termin ilmub välja ka teiste autorite 1930ndate õpikutes, üheks toonase Eesti suurimaks utoopiaks. Rägo seostab riigi valitsemisvormi selgelt rahva haridustasemega – rahva rumalus lubab eksisteerida selgelt düstoopiaks tunnistatud absoluutsel monarhial, niipea, kui rahva hariduslik järg aga paranenud on, kukutatakse see ühel või teisel teel. Parim riik on haritud riik, millest enamikus on ministeeriumid omakorda vastutavad parlamendi ees ehk siis need maad on parlamentaarsed. Ajaloo kulg on tema jaoks ajalugu enam-vähem positivistlikult suunatud – üksiku inimese valitsemiselt rahva valitsemise poole ning toonase Eesti ühiskonna järgi otsustades tõdeb ta ka, et näib, et rahvas tahab senisest isegi suuremal määral otsuste langetamisest osa võtta ehk siis rahvahääletust, mis omakorda teeks järgmiseks paremaks riigikorraks selle, mida toona nimetati rahvavabariigiks ehk Šveitsi süsteemi, kus korraldatakse palju referendumeid.

Rägo rõhutab rahva poliitilises protsessis osalemise tähtsust ja paneb lugejale südamele, et ta ei teeks seda mõtlematult. Vastupidise käitumise korral valitseb tema kinnitusel selge oht düstoopia tekkeks: *Ei ilmu paljud kodanikkudest valimistele või hääletavad mõtlemata, siis võib riigi juhtimine minna isikute kätte, kellel puudub kodanikkude enamuse usaldus. Nende tegevus võib kujuneda riigile saatuslikuks.*[38]

---

[37] Rägo, 1. osa, lk 33
[38] samas, lk 49

Ka Lipilin räägib enam vähem sama tähendusega haritud riigist, kasutades terminit «kultuuraline maa». Tema jaoks aga tähistab see pigem olmelise kui vaimse taseme tõusu. Ta süüdistab õpiku ilmumise ajal Venemaa elanike seas valitsevas harimatuses tsaaririiki, kelle huvides oligi rahva harimatus ja pimedus. Tema seatav hariduslik tulevikueesmärk jääb Rägo omast mõnevõrra madalamale (tõenäoliselt pigem tasemele, millel Rägo Eesti elanikkonna juba usub olevat) – sellele, et kõik oleksid kirjaoskajad ning peaksid puhtust, peseksid iga päev nägu ja saavutaksid võidu talumajades pesitsevate tarakanide, kirpude, lutikade ja täide üle, mida raamatu autor olevikulise nähtusena kirjeldab.

Maa ajaloolise düstoopia kirjeldamisel ei hoia Lipilin epiteete kokku. Rääkides rahvusvahelisest olukorrast Esimese maailmasõja ajal, ütleb ta näiteks: «Waenlased lootsid, et surma kondine käsi Wene revolutsiooni ära kägistab.», 1921. aastal, kui Suharevi turg taas ellu ärkas juhtus aga see, et siis ronisid sahkerdajad jälle oma urgastest välja, Esimese maailmasõja lõpuks oli Nõukogudemaa aga poolsurnuks pekstud inimese sarnane[39] ja vanal ajal sundis ka Nõukogude Liidus kapitalist töölist kepi, piitsa, kõrvahoopide ja näljasurma hirmu abil töötama. Lipilini möödaniku-kirjeldus sisaldab samas ka bolševike endi tegude apologeetikat – näiteks tunnistab ta, et sõjakommunismi ajal oli Nõukogude valitsus sunnitud talurahvalt vilja peaaegu tasuta ära võtma ning nälgisid inimesed nii maa kui linnapiirkondades.

Vaatamata pessimismile oleviku suhtes avaldab Lipilin oma raamatus aga siiski korduvalt kindlust selles küsimuses, et lõpuks jõutakse ikkagi kommunismile. Ja kirjeldab lõpuks ära ka sellega kaasneva tuleviku-utoopia: *Kommunistilises ühiskonnas ei saa olema kapitaliste, palgatöölisi, talunikke. Ei saa olema klassidesse jagunemist, sest ei saa olema eraomandust, mis wõimaluse annab teiste inimeste omandust rööwida. Wahe linna ja maa wahel, keha- ja waimutöö tegijate wahel kaob. Kõik saawad wabad olema, sest igasugune ühe inimese kurnamine teise poolt kaob. Riigiwõimu, sõjawägesid, wangimajasid ei saa olema. Inimesed saawad üksmeelel ja wennalikult ühiskonna päralt olewal maal, ühiskonna wabrikutes kõikide ja iga üksiku elu parandamise heaks töötama. Igas töös saab inimene masinat tarwitama ja selle tagajärjel kaswab walmistatawate saaduste hulk nii suureks, et ilmas enam ühtegi näljast ja puudusekannatajat ei saa olema. Igaüks saab üldisest warast niipalju,*

[39] Lipilin, lk 18

kuipalju talle tarwis läheb, ja ei saa ülejõu ennast waewama, nagu see nüüd sünnib.[40]

Ühes kohas tundub ka, et Lipilini jaoks on utoopia ehk siis täieline kommunism käes siis, kui kogu Venemaa on elektrifitseeritud: *Noorpõlv saab kommunismi oma silmaga nägema. Kümmekonna aasta pärast, teiste sõnadega sel ajal, kui praegused lapsed 20-25 aastased on, on meie Wenemaa elektrijaamade wõrguga kaetud. Õlene ja puune Wenemaa, mis sahaga ennast surmani wäsitas, peab minewikku kaduma ja niisuguseks kaugeks mälestuseks muutma, nagu seda praegusel ajal on mälestused pärispõlwe üle. Selle minewiku Wenemaa asemele sammub uus Nõukogude-Wenemaa, elektri Wenemaa.*[41]

Kui Lipilin hoiatab tulevikus varitsevate ohtude eest, kuid nii oht kui selle põhjused on hoopis teised – esimeseks neist on kapitalismi tagasitulek ja teiseks asjaolu, et Venemaal on jätkuvalt olemas väikeomanikud, kelle suhtes tuleb pidevalt valvel olla. Kuigi selle Lenini tsitaadi läbi räägitud lõigu juures pole täpsustatud, milline see valmisolek olema peaks, tuleb selgus mõnevõrra hiljem – käitumuslikus osas, kus tuuakse näiteid sellest, kuidas noored pioneerid ja teisedki n-ö rohujuure tasandilt sekkunud on.

Rägo utoopia: aktiivsete ja haritud kodanikega riik
Rägo düstoopia: poliitiline ebastabiilsus, rahva poliitiline ignorants

Lipilini utoopia: kollektiivne ja sotsiaalmajanduslikult arenenud riik
Lipilini düstoopia: kapitalistliku süsteemi naasmine

5.1.2.2 Majandus ja kodanikuteenused

Riigi majanduslikust rollist rääkides tunnistavad nii Rägo kui Lipilin, et sõja-aastad on jätnud oma jälje. Ja ka Rägo nendib, et riigi sekkumist majanduselu korraldamisse on teatud määral vaja. Suur kontrast valitseb aga tema ja Lipilini riigiettevõtetesse suhtumise vahel – kui Lipilinile on kõigi ettevõtete kuulumine riigile ideaal, mille poole püüelda, siis Rägo selgitab paari lõigu vältel, kuidas riigiettevõtted on võrreldes erasektori omadega liialt paindumatud ja ebaefektiivsed. *Ei saa salata, et riigi ettevõtetel on raskustega võidelda. Tööliste poolt on võimalik rohkem lohakust ja kuritarvitusi. Puudub isiklikult huvitatud peremehe järelvalve, kes parajal ajal oskab korratust kõrvaldada. Riiklik ettevõte on vähe paendlik. Meie teame, et*

[40] Lipilin, lk 13
[41] samas, lk 89

turul on võistlemas mitmed ettevõtjad, ja võitjaks tuleb see, kes oskab aja nõudeid kõige kiiremini kasutada. /.../ Seni kuni ta ülemustelt juhtnöörid saab ja seisukoha võtab, on eraettevõte ammu juba kasulikku seisukorda tarvitanud ja riiklik ettevõte on hiljaks jäänud.[42] Maksusüsteemist, mille erinevaid osi Rägo väga täpselt selgitab, ei räägi Lipilin üldse.

Rägo jaoks seisneb Eesti riigi majanduslik utoopia kahes väga lihtsas asjas. Neist esimene on lootus, et juba lähiaastail suudetakse Eesti riigieelarves tulude ja kulude osad tasakaalu viia. Teine aga soov, et maksusüsteem muutub lihtsamaks – jääb järele võimalikult vähe erinevaid makse, neist ennekõike tema hinnangul õiglaseim – tulumaks.

Lipilini raamat õigustab uut riigikeskset majandussüsteemi vähemalt samavõrra grupiviha õhutamise kui rahva heaolu tõstmise abil. Vihatud grupiks on kapitalistid, kes teenisid selle õpiku kohaselt ebaõiglast tulu tööliste arvelt ja keda pole ka selle õpiku ilmumise ajaks veel päriselt tagasi löödud: «*Maakodanlased – külakurnajad – kooriwad külakehwikuid, riisuvad nende töövaewa, sest kehwal ei ole midagi peale käte, külakurnajal on aga raha, põllutööriistad ja hobused, maad rendib ta aga neiltsamult kehwikutelt. /.../ Kaupmehest kapitalistid ostawad ja müüwad kaupasid ja koguwad selle juures rikkust, elawad toreduses ja ajawad endid raswa.*»[43].

Riigikeskse majanduse õigustus on aga see, et iga viimne kui majandusest saadud tulukopikas liigub töörahva elukorra parandamiseks. Igasuguse riigisektorist mööda mineva ettevõtluse puhul näeb Lipilin vaeste inimeste diskrimineerimise ohtu. Kapitalism on tema kirjelduste kohaselt praktiliselt kõigi inimeste hädade – sealhulgas ka miljoneid sandistavate ja surmavate sõdade põhjus. Nii ütlebki Lipilin näiteks, et «wäljamaaga» kauplemine liigub tervenisti riigi kaudu, sest ainult riik suudab osta ja müüa ainult juhtudel, kui sellest talupoegadele ja töölistele kasu on, ning maaga kauplemine on samuti ainult riigi õigus, ostaksid rikkad selle taas tasapisi kokku ja tekiks uus mõisnike kiht.

Oma ajastu vaimule kohaselt näevad nii Rägo kui Lipilin majanduse edendamise võtit mehhaniseerimises. Vahe on aga selles, kes peaks ühe või teise autori arvates uue tehnika kinni maksma ning selle «tööstuspöörde» maastaabis. Kui Rägo räägib korduvalt ja väga hoolikalt sellest, kuidas tuleb moodustada aktsiaseltse ja põllumajandusühinguid, Lipilin aga

[42] Rägo, 2. osa, lk 38
[43] Lipilin lk 5

sellest, kuidas riik ostab Ameerikast sisse uudset tehnikat ja utsitab seejärel rahvast selle abil oma elu hõlbustama, sest, nagu Leningi ütles, traktoriga võib juba kommunismile jõuda[44].

Majanduse juures jõuab just selle «tööstuspöördega» Lipilin ka naiste vabastamise juurde. Kirjeldades kodutöid nagu leiva küpsetamine otsesõnu orjusena, pakub ta ainuvõimaliku tulevikulahendusena välja ühiskondlikud suurmajapidamised – mitte ainult leivavabrikud, vaid ka ühiskondlised söögimajad. Antud raamatus on kindel ka positivistlik usk teaduse vankumatusse progressi – sellesse, et teaduse abil õnnesub inimestel loodus lõplikult alistada ja panda vilja kandma täpselt sel ajal, kui seda inimesele parajasti vaja on. Rägo selgitab sugude võrdõiguslikkust vaid poliitiliste õiguste kontekstis, viitega, et mitte kõikjal Euroopas pole naised meestega võrdsed.

Liikumist kollektiivsele majanduse korraldamisele ei näe Lipilin aga siiski mitte väga hoogsa protsessina. Ta meenutab näiteks, et 1920. aasta kommunistliku noorsoo kongressil tunnistas Lenin, et toona temaga samavanade ehk 50-aastaste põlvkond kommunismi ennast näha ei saa, küll aga toona 15 aastat vana olnute generatsioon. Ühelt poolt takistab seda mineviku düstoopia pärand – see, et talurahva enamus ikka veel üksi töötamist kolhoosidele eelistab, teisalt aga ka pead tõstev uus düstoopia – toona veel viimaseid aastaid toiminud NEPi mõjul tekkima hakkav uus kodanlus. Parim kurss oli tema hinnangul kolmel esimesel revolutsiooniaastal, mil «sammuti õige kiirelt kommunismi poole»[45].

Ka vajalikke sotsiaalseid hüvesid nähakse neis kahes raamatus erinevatena. Kui Lipilin pöörab ennekõike tähelepanu töötervishoiule vabrikutes, mille tingimused on nõukogude ajal muutunud varasemast märksa paremaiks ja edestavad üksikettevõtjate omi, siis Rägo selgitab riigi rolli inimeste omavastutusega tervisekindlustuse tagamisel. Omamoodi vastukäivana jutule töötingimuste märkimisväärsest parandamisest mõnedes tööstusettevõtetes vannutab Lipilin lapsi, et revolutsiooni võitude hoidmise nimel ei tohiks inimesed oma elu ja tervist kalliks pidada ning peaksid olema valmis ka tasuta tööd tegema. Üheks näiteks sellisest tegevusest on tema raamatus Donetski kaevurid, kes elavad kitsastes kongides või suisa tänaval ning töötavad mitmesaja sülla sügavusel maa all tolmus ja mudas, pidevas varingute, plahvatuste ja kihvtiste gaaside ohus.[46]

---

[44] Lipilin, lk 34
[45] samas, lk 9
[46] samas, lk 63

Rägo rõhutab riigi funktsioonidest rääkides jõustruktuuride – nii sõjaväe kui politsei – ülalpidamist üheks riigi esmaseks ja pikkade ajalooliste juurtega kohuseks. Ta ei jaga Lipilini optimismi inimloomuse järk-järgulise paranemise suhtes ja tõdeb hoopiski, et inimene on loomult omakasupüüdja, kes katsub sageli teiste kulul elada. Mis puudutab sotsiaalsetesse teenustesse, siis tunnistab ta need küll vajalikuks, kuid lisab, et seni pole Eesti riigil selleks eriti ressursse olnud – kohustuslik kooliharidus on soovitava kuueklassilise asemel jätkuvalt neljaklassiline ning töökaitse ja hoolekande valdkonnas pole Eesti riik veel palju teha jõudnud, kuid jõudumööda liigub edasi.

Kõige konkreetsema utoopia leiab Lipilini raamatust aga 11. peatükis, mis kannab pealkirja «Kuidas Lenin põllumajanduses suurwalmistuse arendamise eest hoolitses». Selles jutustab ta ümber Pravda artikli kommuunist Tambovis. Seda asutama kutsus Lenin Ameerikasse ja Austraaliasse tööle läinud vene kommunistid. Viimased suutsid kolme aastaga uuest maailmast toodud vaimu ja töömasinatega rajada keset Tambovit, mille külasid iseloomustavad Lipilini sõnul «õlgkatused, koristamata majaütid, kaltsudes talunikud, paljakõhuga lapsed, noaaegsed sahad, puuäked, leiwa asemel keedetud ja küptsetatud maltsapude, millele hirset sugu hulka segatud, waesus ja lagunemine ja langemine»[47]. Kirjeldatud düstoopia vastupidine näide ehk siis utoopia ongi Esimene W. I. Lenini nimeline põllumajandusline Ameerikast tulnute kommuuna, kus kõik algab juba välisest – kollektiivpõllumehed on riides välismaiselt ning näevad välja pigem kui advokaadid või arstid mitte keskmised vene talunikud. Kommunaaride seas on kõik võrdsed: nii lapsed kui nende vanemad, agronoom, velsker, tallipoiss, naiskooliõpetaja, treial, aednik, künnimees ja tubadepühkija. Süüakse kommuuni ühises toidulauas, lapsi kasvatatakse kui ühiseid läbi vastavate asutuste – sõime, lasteaia, pioneeride salga, etc. Kõik teevad tööd rõõmuga ja majapidamine annab saaki kaks korda nii palju kui piirkonna keskmine.

Rägo utoopia: majanduslikult toimetulev, efektiivne ja vähe sekkuv riik
Rägo düstoopia: majanduslik ebaefektiivsus

Lipilini utoopia: täielikult riigistatud ja kollektiviseeritud majandus, mis tagab inimestele hea elujärje ja sotsiaalse turvalisuse

[47] Lipilin, lk 11

Lipilini düstoopia: sotsiaalsete lõhede süvenemine, kapitalismi naasmine, mahajäämuse püsimine

5.1.2.4 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles

Rägo raamat on ülemaailmse olukorraga üldjoontes rahul. Näiteks sellega, et Eestist on saanud Rahvaste Liidu liige, millega on teised riigid tunnustanud siinset riiklust, ning sellega, et Eesti on juba liitunud paljude rahvusvaheliste konventsioonidega. Samas näeb ka Rägo rahvusvalistes suhetes karisid – täpsemalt öeldes sõjaohtu. *Kõige rohkem kulutab riik sõjaministeeriumi peale, õigemini – kaitseväe peale. See tarvitab ligikaudu ¼:ku kogu riigi kuludest. On selge, et neid kulusid on kodanikkudel raske kanda. Kuid praeguses olukorras ei saa teisiti. Riigi rahvusvaheline seisukord nõuab, et Eesti oleks ette valmistatud teiste riikide ootamata pealetungimistele. Need pealetungimised on võimalikud. Hilja on siis kulusid teha, kui pealetungimine käes on, vaid peab varemini valmis olema.*[48] Ka tunnistab Rägo, et Rahvaste Liit ei ole tänu oma armee puudumisele riikidevaheliste tüliküsimuste lahendamisel mitte nii tugeval positsioonil kui võiks.

Rägo hinnangul on koos inimsoo üldise kultuuritaseme kasvuga suurenenud ka rahvusvaheline suhtlemine ja omavaheline kaubitsemine. Ta kujutab positiivse nähtusena ennekõike just seda, et riigid omavahel äri teevad, inimesed välismaal reisivad ja õppimas käivad. *Meie aja inimene on sellepärast seotud tuhandete niitidega oma ja välismaa kodanikkudega. Sellepärast on arusaadav, et meile pole mitte ükskõik, kuidas naabrusemaal elatakse, vaid selle maa õnn ja õnnetused annavad ka meile ennast tunda.*[49]

Välisriikidest esinevad Rägo õpikus kõige sagedamini Inglismaa ja Šveits (vt tabel 1). Mõlemad ennekõike kui hea toimiva riigi eeskuju. Kui Inglismaast räägitakse pigem kui abstraktsest heast, siis Šveitsi pideva rahvaosalusega süsteemi tuuakse otseseks eeskujuks ja ihaldusväärseks suunaks. Venemaad mainib ta ennekõike lähiajalises kontekstis ning viitab sealsetele poliitilistele arengutele kerge üleolekuga. Kui välja arvata korra mainimist leidnud Argentina ja Türgi, siis peale USA ta väljaspool Euroopat asuvast maailmast ei räägi.

[48] Rägo, 2. osa, lk 36-37

Tabel 1.

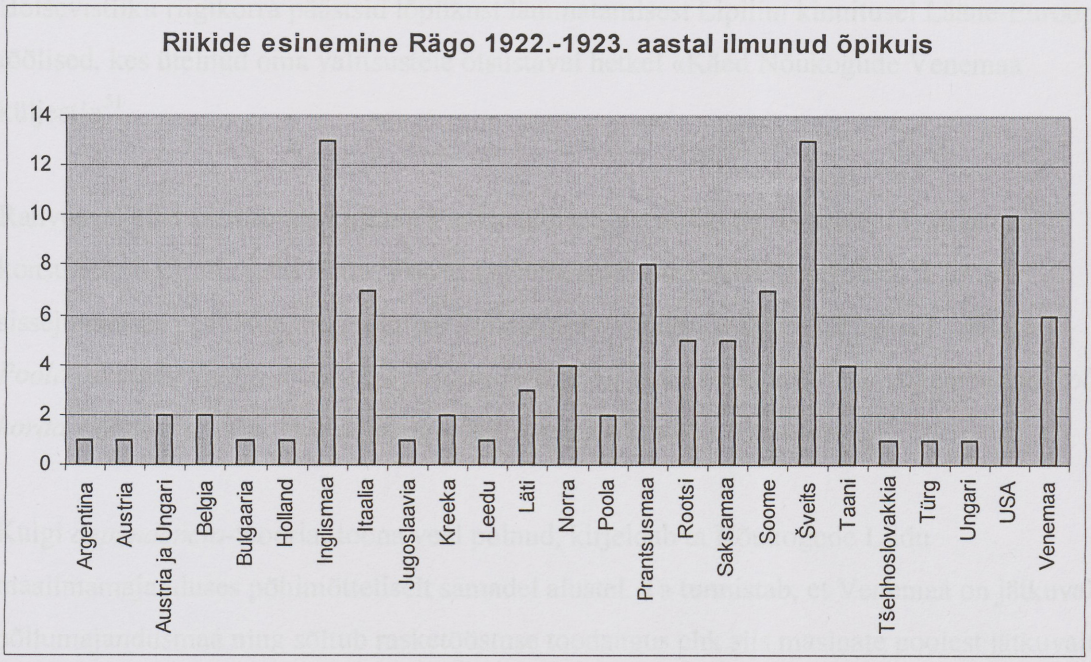

Juba majanduse osas toodud näide USAst tulnute kommuunist, aga ka mõned hilisemad kohad õpikus toovad välja omaette huvitava paradoksi Lipilini õpikus – kuigi ühtpidi kirjeldatakse Ameerika Ühendriike halva kohana, kus kapitalistid töölisi surnuks näljutavad, tuuakse teistpidi sealset elu ka näiteks utoopiast ning esineb ka kiitvaid kirjeldusi Nõukogude riigis toimuva kohta, milles muuhulgas kasutatakse ka positiivses võtmes sõnaühendit «tõeline Ameerika» ning näiteks ütleb enne külaskäiku mainitud asutusse keegi USAs käinud kodanik Volhovstroi elektrijaama kohta: «Tõsi, siin tundub eht Ameerika hoog. Peab ise enne Wolhowstroid nägema, et uskuma hakata, et meie, wenelased, kes me oma wedeluse ja logelemise poolest tuntud oleme, töös ameeriklastele järele jõuda wõime.»[50] Lipilin julgustab oma noort lugejat pärast selle näite toomist veel sellega, et avaldab kindlust, et kui kaks-kolm Volhvostroi sarnast ehitist juba lõpule on viidud, võib ameeriklastega juba võitlusse asuda. Täpsustamata, missugusesse võitlusse, kuid kontekstis võib järeldada, et pigem siiski majanduslikku.

Lipilini õpiku kohaselt on Nõukogude Liidu ootus ülejäänud maailma suhtes ühene – sealne peaks ajapikku käituma samamoodi nagu juhtus Venemaal. Et kohe Esimese maailmasõja ajal neil siiski töölisklassi revolutsiooni ei tulnud, siis valitseb seal jätkuvalt düstoopia – ajalehed

[49] Rägo, lk 6

toovad Nõukogude Liitu iga päev sõnumeid kodanluse verisest kättemaksust tööliste kallal. Bolševistliku riigikorra päästsid lõplikust lämmatamisest Lipilini kinnitusel Lääne-Euroopa töölised, kes ütelnud oma valitsustele otsustaval hetkel «Käed Nõukogude Venemaa küljest!»[51].

Rahvusvahelist keskkonda kujutab Lipilin üldiselt vaenulikuna. Otsesõnu vaenlastena konstrueerib Lipilin kaht riiki – Poolat ja Rumeeniat. Just neist kahest teeb ta juttu sissejuhatuses peatükile, mis selgitab Punaarmee vajalikkust. *Meie lähematel naabritel – Poola paanideriigil ja Rumeenia bojaarideriigil on kakskümmend korda vähem maad, kolm korda vähem elanikke, kuid sõjavägi meie omaga võrreldes ühesuurune.*[52]

Kuigi *dependencia*-teooriat toona veel polnud, kirjeldab ta Nõukogude Liidu maailmamajanduses põhimõtteliselt samadel alustel. Ta tunnistab, et Venemaa on jätkuvalt põllumajandusmaa ning sõltub rasketööstuse toodangus ehk siis masinate poolest jätkuvalt välismaiste vabrikute toodangust. Lipilin avaldab veendumust, et lääne kapitalistid tahaksid sellise situatsiooni püsimajäämist, et Venemaa jääks igavesti pigem tooraine- kui keerukamate asjade tootjaks.

Lääne süüd ja seal valitsevat düstoopiat kirjeldab ta näiteks järgnevalt: *1921. aastal, kui Wenemaal nälg möllas, lasksid Ameerika kapitalistid miljonid puudasid nisu merepõhja, et ülejääwat kallima hinna eest müüa. Samal ajal sõid Wolga ääres nälgijad inimesed teineteist. Siit näeme, missuguste alatute kuritegudega kodanlus omas kulla- ja kasuahnitsemises hakkama saab. Kapitalistide võimulolemise ajal juhtub ühtepuhku, et kaupasid nii palju on walmistatud, et neid keegi ära tarwitada ei jõua; ostjaid ei ole. Siis pannakse wabrikud üksteise järele kinni, töölised lastakse lahti. Ladudes wedelewad terwed kaupademäed, proletaarlased aga surewad nälja käes, sest neil puudub jõud nende kaupade ostmiseks.*[53] Samuti toob ta välja ebaefektiivsuse, mis tekkis Esimese maailmasõja järel kehtestatud Saksa-Prantsuse piiril – ühe riigi kätte jäid kivisöe- ja teise kätte rauavarud, mistap mõistlikku majapidamist seal tema hinnangul luua ei saa[54].

---

[50] Lipilin, lk 78
[51] samas, lk 10
[52] samas, lk 163
[53] samas, lk 53
[54] samas, lk 70

Välisriikidest leiabki kõige sagedamini mainimist USA, teisena Saksamaa (vt tabel 2). Eeskujusid mujal maailmas Lipilini raamat ei näe, vastupidi, hoolimata Nõukogude Liidu majanduslikust mahajäämusest peaks just nende mudel olema see, kuhu jõuavad ka teised riigid.

Tabel 2

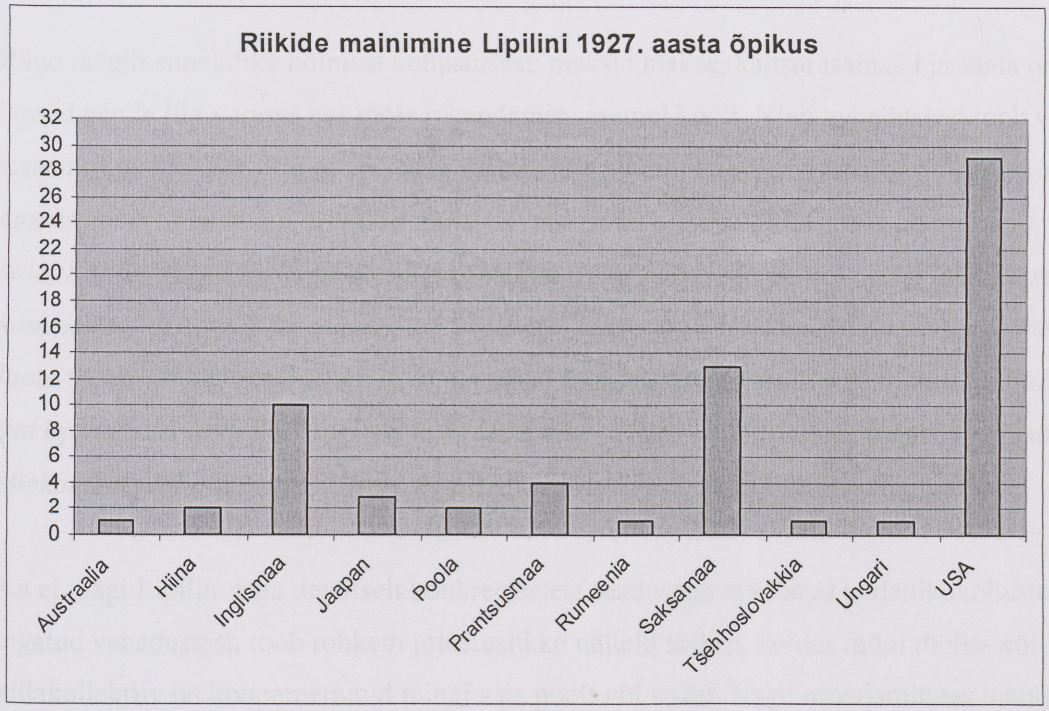

Rägo utoopia: Eesti läänesuunaline integratsioon, Rahvaste Liidu ja rahvusvahelise õiguse positsiooni tugevnemine, sõja vältimine
Rägo düstoopia: sõja puhkemine, Rahvaste Liidu jätkuv nõrkus

Lipilini utoopia: revolutsiooni laienemine Nõukogude Liidust edasi ülejäänud maailma
Lipilini düstoopia: naaberriikide kallaletung, teiste riikide pahatahtlikkus Nõukogude süsteemi suhtes

5.1.3 Afektiivne osa

5.1.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused

Kodanikuvabadused ja -õigused on teema, millest kirjutab ainult Rägo. Ning absoluutselt kõigi kodanike – sõltumata rahvusest, usust või soost – võrdsust deklareerib samuti ainult

tema. Lipilini jaoks on olemas selgelt ühiskonnagrupid, kelle puhul on õigustatud eelisseisund (peaasjalikult eelmise riigikorra ajal halbades tingimustes elanud ehk siis töölised ja talupojad, kusjuures viimastest omakorda just kehvikud), ning ühiskonnagrupid, keda nähakse ülejäänud ühiskonna vaenlastena (kapitalistid ehk inimesed, kes olid kas enne revolutsiooni majanduslikult ja sotsiaalselt heal järjel või siis on ilmutanud keskmisest suurema majandusliku edu märke NEPi ajal).

Rägo räägib ennekõike kolmest kohustusest: maksta makse, kaitsta isamaad ja saata oma lapsed nende liig varases eas tööle rakendamise asemel kooli. Ning vabadustest toob välja tsensuuri puudumise. Rägol on selles vallas välja toodud ka selge düstoopia: *Veel läinud aastasajal oli Venemaal keelatud trahteris anda talupoja riietes isikutele linnupraadi, kallist kala. Kolmanda gildi kaupmees võis sõita ainult ühe hobusega, teine – kahe ja esimese gildi kaupmees – neljaga. Mis rohkem oli, võeti ära. Ühtki tööd ei saanud ilma vastava ametniku loata trükkida. Keelatud olid riiklisi uuendusi käsitlevad tööd, hulk uusi loodusteaduslisi ja ilukirjanduslisi töid. Koosolekuid ja kõnesid võis pidada ainult politsei loaga. Vabamõttelistel ettekandmis-luba ei antud. Ühest kohast teise võis liikuda ainult politsei loaga.*[55]

Ka ei räägi Lipilin väga detailselt konkreetsetest seadusega määratud kodanikukohustest ning tagatud vabadustest, toob rohkem jutustuslikke näiteid sellest, kuidas mõni töölis- või külakollektiiv on koopereerunud mingi asja poolt või vastu. Nagu möödaminnes mainib ta, et tarvilikul hetkel tõuseb rahvas sõjariistus Nõukogude vabariigi kaitseks ning et selleks valmistuda kuulub iga kodanik elukohajärgsesse sõjaväeosasse ja käib vahetevahel sõjaasjanduse õppusel. Viimatimainitud tegevuse boonusena lisab Lipilin, et punaväelane ei õpi mitte ainult sõdimist, vaid ka lugema ja kirjutama, ümbritsevast aru saama ja põldu harima – ehk siis ühe sõnaga õpib «kultuurat».

Rägo utoopia: lapsepõlve pikenemine, võrdsete võimalustega kodanikud
Rägo düstoopia: võrdsete võimaluste puudumine minevikus, tsensuur, sõna- ja liikumisvabaduse puudumine minevikus

Lipilini utoopia: kehvikute elujärje paranemine
Lipilini düstoopia: eraomanike elujärje paranemine

[55] Rägo, lk 35-36

5.1.3.2 Rahvuse roll

Üks teemadest, milles näivad nii Rägo kui Lipilin enam-vähem ühel nõul olevat, on aga üks rahvusküsimuse aspekt – mõlema jutust tuleb välja, et eestlased olid tsaari-Venemaal diskrimineeritud rahvus ning venelased omakorda on suhteliselt laisk ja ebaintelligentne rahvas. Rägo kirjutab: *Venemaa on muulaste, nende hulgas ka eestlaste peale alati võõriti vaadanud. Neid on peetud teise järgu kodanikkudeks. Neid ei usaldatud. Ametiasutustes, kohtutes ja koolis valitses vene keel. Kas eestlane sellest aru sai, see ei huvitanud valitsust. /.../ Eestlased olid, võrreldes teiste Venemaa rahvustega, haritumad, neist käis palju koolis.*[56] Ka Lipilin meenutab eestlastele nende rahvuslikku mineviku-düstoopiat, märkides, et enne revolutsiooni oli eestlastel raske kõrgkooli pääseda isegi siis, kui neil selleks majanduslikke võimalusi oli, ning neid vaadati kui muulasi ja isegi õpetajate seminaridesse oli neil raske sisse saada, eriti juhul, kui nad polnud õigeusku (mida Lipilin nimetab vene usuks).[57]

Lipilini kinnitusel on aga tänu Nõukogude korrale on eestlastelt takistused kõrgkooli pääsemise ees aga kadunud ning tekkinud isegi eeliseid – valitsus on lihtsustanud sisseastumiskorda vähemusrahvustele, eestlastele on tehtud omi osakondi kõrgkoolides ja edasi õppima pääsevad nüüd talunike ja linnakodanike laste asemel kehvema kihi liikmed.

Ei Rägo ega Lipilin ei paista olevat just kõrgel hinnangul venelaste harituse ja töökuse suhtes. Rägo võrdleb eestlasi ja venelasi julgemalt, öeldes näiteks: «*Sel ajal, kui meil kees ülesehitav töö, lagunes Venemaa. /.../ Vene sõdur oli selleks liig harimatu, et revolutsioonist aru saada. Kolmeaastane sõda oma kaotustega oli ta ära tüüdanud; ta tahtis rahu, tahtis koju. Selle asemel, et ära oodata, kuni parandused sõjaväe juhatuses ja varustuses läbi viiakse, hakkas ta sõjaväljalt jooksma, mõtlemata, missugused tagajärjed sellel on.*»[58] ja ka «*Venemaa korralagedus ei jätnud puudutamata ka Eestit. Et aga meie rahva hariduslik tasapind oli palju kõrgem, siis ei läinud see lagunemine nii kiiresti, ega omandanud nii ebakultuurilisi vorme kui Venemaal. Meie valitud omavalitsuse-asutustel olid algusest peale kokkupõrkamised soldatite ja tööliste nõukogudega, kes peaasjalikult venelastest koos seisid.*»[59]

---

[56] Rägo, lk 25
[57] Lipilin, lk 44
[58] Rägo, lk 27

Oma üsna karm eestlaste ja venelaste võrdlus leidub ka Lipilini tekstis: «*Näituseks ei ole Eesti asundustes pea kusagil werstapikkuseid põldusid ja ei kannata nad nendest tekkiwate puuduste käes.*»[60]; «*Waadake, näituseks, seda, kuidas Wene talunaine rukkist tuule käes puhastab: läheb teine matiga õue, laotab riide maa peale ja hakkab kamaluga haganate ja terade segu üles pilduma, et tuul haganad teradest lahutada wõiks. Eesti talunik, kes sarja selleks tarwitab, on ehk küll juba sammu edasi teinud, kuid ka temagi töö ei ole kuigi wiljakas: ta peab wilja puhastamiseks ootama, kuni tuul tõuseb ja just rehealuse uksest sisse puhub, siis paneb ta sarja üles ja hakkab tuulama.*»[61] Ta tunnistab ka samas, et venelased on mahajäänud ka võrreldes ülejäänud läänemaailmaga, pannes selle olukorra siiski kibeda mineviku süüks: *Arusaadawalt ei ole Wenemaa taluniku majapidamine mitte sellepärast halwem, nagu oleks ta sündimisest rumalam, kui Ameerika wõi Daanimaa talunik. Selle nähtuse põhjus seisab selles, et Wene talunik kauem tsaari ja mõisnikkude ikke all elas.*[62]

«Wenelane on teiste eduliste rahwastega wõrreldes halb töötaja,» tunnistab Lipilin ka Leninit tsiteerides ja lisab tema teise üleskutse: «Õpi sakslase käest!»[63]. Hiljem avaldab ta siiski lootust, et vabastatud vene rahvas õpib peagi töötama ja oma maa ressursse ära kasutama.

Omal moel püüab Lipilin Eesti asunikke ka rahvuslikul pinnal rahustada: *Eesti asundustele on ühismajapidamistele ükemineku küsimus kõige raskemaks ülesandeks. Meie asunikud on suuremalt jaolt nii suure töö ja waewaga omad maalapid omandanud ja wiljakandjaiks teinud, et imestada pole, kui nad «omast maalapikesest» kõige kümne küünega kinni hoiawad. Järsku muudatust selles asjas loota ei ole, ei püüa ka nõukogudevalitsus, nagu selles raamatus mitmele korrale seletatud, talunikke sundida üksikmajapidamisest lahkuma. Kuid Eesti asunik peab aru saama ja ta hakkab ajajooksul sellest aru saama, et just tema enda huwid nõuawad üksikmajapidamisest lahtiütlemist.*[64]

Erinevalt Lipilinist kinnitab aga Rägo siiski kõigi kodanike võrdsust riigis (samas kui Lipilin viitab varjatud moel kõigi ühte klassi kuuluvate kodanike võrdsusele ja rahvustest nii väga ei räägi). *Iga Eesti kodanik võib vabalt oma rahvuse ise määrata. Et Eesti riigi piirides elab 10-12% muulasi, s.t. kodanikke mitte Eesti rahvusest, siis on riik kohustatud ka nende eest hoolt*

---

[59] Rägo, lk 27
[60] Lipilin, lk 30
[61] samas, lk 31-32
[62] samas, lk 31
[63] samas, lk 60

kandma. Põhiseadus korraldab õige täieliselt nende rahvuseliste huvide kaitse. /.../ Kodanikkudel kolmest rohkearvulisemast väikerahvusest, nimelt sakslastel, venelastel ja rootslastel, on õigus pöörata riiklikkudesse keskasutustesse kirjalikult oma emakeeles.[65]
Toonases Eesti Vabariigi koolisüsteemis oli keelatud õpilase rahvusliku identiteedi muutmine, sealhulgas eestistamine. Vähemusse kuuluvatele lastele oli kohustus emakeeles haridust anda alati, kui leidus vähemalt 20 sellesse vähemusse kuuluvat last, kes asuksid avatavas klassis oma emakeeles õppima. Vähemuste õigusi veelgi enam kindlustanud kultuurautonoomia seadus võeti vastu kolm aastat pärast Rägo raamatu ilmumist.

Lipilini puhul tuleb rahvusküsimuse juures sisse mõnevõrra patroneeriv toon vähemarenenud rahvuste suhtes. Nimelt räägib ta kiitvalt sellest, kuidas Vene koolilapsed on oma hoole alla võtnud näiteks kirgiisi koole.

Rägo utoopia: erinevast rahvusest kodanike võrdsus
Rägo düstoopia: eestlaste diskrimineerimine minevikus, rahvusliku identiteedi pealesurumine

Lipilini utoopia: rahvuste võrdsed võimalused, venelaste kultuuritaseme paranemine
Lipilini düstoopia: rahvuslik diskrimineerimine tsaaririigis

5.1.3.3 Religiooni positsioon
Religiooniküsimuses deklareerib Rägo vastavalt toonases Eestis kehtinud tavale täielikku usuvabadust, mille ainsaks piiriks on see, et usuga ei saa põhjendada riigi seaduste rikkumist. Seadus, millega viidi Eesti koolidesse sisse kohustuslik usuõpetus, võeti pärast vastavat rahvahääletust vastu aasta peale tema õpiku ilmumist.

Lipilin jääb kindlaks marksistlikule doktriinile, mis seab ideaaliks ateismi. Samas ei tegele tema raamat veel võitleva ateismiga, vaid seab selle lihtsalt tulevikusihiks. Muu jutu käigus mainib ta isegi näiteks jõulusid ja muid kirikupühi, mis olid toonase Venemaa reaalsuseks.

Üks äärmiselt silmatorkav nähtus Lipilini õpikus on pühaku rolli täitev Lenin, kes moodustab oma abikaasa Nadežda Krupskajaga omamoodi püha perekonna. Nende rollide suhtestumine sarnaneb väga paljuski Jeesuse ja Neitsi Maarja omadega. Lenin loob õiglust ja korda, räägib

[64] Lipilin, lk 35
[65] Rägo, 1. osa, lk 39

tähendamisssõnadega, teeb ime mõõtu tegusid, kuulutab tulevikku, mis üsna pea pärast tema surma täide peaks minema, ning jätab surres käsud, mis peaksid neil aitama jõuda tulevikuõndsusse ehk kommunismi.

Nii, nagu Kristus suutis rahvamassid ära toita paari kala ja leivapuruga, suutsid näiteks Ivanovo-Vosnessenski töölised pärast Lenini jutul käimist kuue kuuga toota riigile 118 miljonit arssinat riiet vaatamata asjaolule, et nad said riigi poolt selleks otstarbeks lubatud toorainest ja küttest vaid poole[66], mõnikord ilmub ta rahvale nii, et teda ei tunta ära ja alles pärast imetabase tarkuse ilmutamist hakkavad inimesed küsima, kes see mees oli[67] ning ootamatult leitakse just tema juhtnööride järgi Kurski kubermangust sellised raualademed, millesarnaseid mujal maailmas ei leidu[68] ja hakatakse ehitama uutmoodi Teplowosi-vedureid[69]. Lenin kõnnib rahva seas ja ei pea paljuks ka laupäevakule täitsa lihtsas riides appi tulla. Ja jätab nõukogude rahvale oma testamendis käsud – näiteks maa uuendamise käsu ning kooperatsiooni kindlustamise ja arendamise käsu – mida see pärast tema surma kindlalt täitma peab.

Kuigi üldiselt on Leninit kujutatud heasüdamliku isikuna, kellele eriti meeldib laste seltskond ning kes hea meelega tuleb külarahva palvele vastu ja saabub nende töövõite inspekteerima, juhtub teinekord ka seda, et teda tabab vihahoog. Üht sellist on kirjeldatud ajast, kui Lenin Gorki sanatooriumis tervist parandas[70]. Viha ajendiks on sanatooriumis ühe vana puu maharaiumisele. Sanatooriumi juhatajat ootas seepeale Lenini käsul karistus – arest. Ning, tõsi, teinekord juhtub isegi Lenin tulevikku valesti nägema – näiteks osutus valejälgedeks juhtum, kus suur juht palus uurida, kas saepurust tõepoolest suhkrut valmistada võiks[71].

Paradoksaalselt mõjub aga selles vägagi majandusele ja tootmise parandamisele keskenduva raamatus Lenini põlgus maiste väärtuste suhtes. Osaliselt ilmneb see juba imestavas toonis korduvates kirjeldustes, mille kohaselt nii tema, kui tema truu kaaslane Krupskaja riietusid väga lihtsakoeliselt (korra oli Leninil isegi auguga kaloss jalas). Kulla kohta aga kuulutab Lenin, et tulevikus saab see lähiajalooski miljonite elusid nõudnud väärismetall olema väärtusetu ning sellest ehitatakse avalikud käimlad. Enne selle utoopilise tuleviku saabumist

---

[66] Lipilin, lk 20
[67] samas, lk 45
[68] samas, lk 48
[69] samas, lk 48-49
[70] samas, lk 92

ta siiski kulda kõrvale heita ei soovita – ütleb hoopis, et huntidega elades (ehk siis toonases maailmasüsteemis) tuleb hundi moodi ulguda ning kulda võimalikult kallilt müüa ja selle eest võimalikult palju osta.

«Lenin suri ilma, et ta seda kommunistilist ühiskonda oleks näha saanud, mille eest ta terwe oma elu võitles. Kuid ta juhatas terwe ilma rõhutute tee kommunismile, tee wabadusele kätte.[72]» Lõpetuseks kirjutab keegi naine kirja, kus palub luba temal – parteitul naisel – panna lihtne pärg Lenini hauale, sama lause kõlab kui Piiblist, kui sõna «parteitu» oleks asendatud sõnaga «patune».

Rägo utoopia: usuvabadus seni, kuni sellega ei rikuta seadusi ega avalikku kõlblustunnet
Rägo düstoopia: –

Lipilini utoopia: kristluse asendumine leninismiga
Lipilini düstoopia: kristluse jätkuv lai levik rahva seas

5.1.4 Käitumuslik osa

5.1.4.1 Ootused inimeste käitumisele

Rägo raamat jääb käitumusliku osa suhtes üpris tagasihoidlikuks. See moodustab vaid paarkolm protsenti kogu sisust. Ta märgib, et kuigi riik on tähtsaim organisatsioon, ei suuda see rahuldada kõiki spetsiifilisi kodanike vajadusi, mistap rahvas võib vabalt koonduda ühingutesse. Hoiatades samas, et see vabadus pole päris piiramatu – riik võib sekkuda siis, kui need ühingud peaksid tegelema riigivastase kihutustööga.

Kui Rägo ütleb, et inimestel on vabadus teha kõike, mis ei käi vastu seadustega, kuigi tuleks ka arvestada ühiskondlikku kõlblustunnet, siis Lipilin annab käitumuslikust poolest ka nõu selliste aspektide osas, mis otseselt ebaseaduslikud pole, kuid peaksid siiski olema ühiskondlikult taunitud. Näiteks soovitab võidelda joomise ja religiooni vastu.

Rägo jaoks on inimeste sõltuvus üksteisest lihtsalt ajalooline fakt, mida toetavad asjaolud, et

---

[71] Lipilin, lk 47-48
[72] samas, lk 15

teatud vanuseni ei saa inimene omal käel maailmas hakkama ja teatud suuremate asjade tegemiseks on inimestel lihtsalt vaja omavahel koopereeruda. Ka riik on tema jaoks organism, mis koosneb rakukestest ehk kodanikest ja toimib kõige paremini olukorras, kus kõik rakukesed on normaaltingimustes. Lipilin, taas, ei näe lahendust mitte lihtsas kooperatsioonis, vaid riiklikult suunatud kollektiviseerimises – näiteks siinkohal mainitud väikeste laste küsimuses kirjeldab ta, et paljud toidavad karjuvaid imikuid «kardula ja leivaga», mille tulemusel nood vaikivad igaveseks, ning tööliste korterid on nii kitsad ja mustad, et absoluutselt parim lahendus ideaalühiskonnani jõudmiseks on laste andmine riiklikku hoolde lastesõimes.

Lipilini raamat ei piirdu pelgalt süsteemi kirjeldustega, vaid püüab noori lugejaid inspireerida ka ise ühiskonnaelus aktiivsemalt kaasa lööma, seda ennekõike läbi õpetlike ja huvitavas vormis esitatud näidete toomise. Üks selline näide pärineb Vjasma maakonnast. Sealne minevikudüstoopia ja selle muutumine näevad välja järgmised: *Enne seda korraldust looderdasid lapsed wõõraid aedu mööda, õhtuti kogusid salkadesse kokku, õppisid täiskaswanutelt kõlbmata laule, mida siis ka kõõrutasid. See sügise oli meie (Lobanowo) küla waikne, ei olnud mingid sõnelemisi naabrite wahel, sest lapsed ei käinud wõõrastes aedades ega sünnitanud tüli põhjust ei wanematele ega naabritele.*[73] Noorte ootamatu muutuse põhjusena on toodud inspiratsiooni, mille nad said maakonnalehes Tovarištšis ilmunud artikkel, kus kirjutati kaheksa-aastastest põnnidest, kes rajooninäitusel omakasvatatud juurviljadega tähelepanu tõmbasid. Seepeale asusid ka Lobanovo küla lapsed võistu sigu ja juurvilju kasvatama ega rikkunud enam avalikku korda.

Samasugune näide laste initsiatiivist on ka see, kus Vjasma noored otsustasid endale ise uued, revolutsiooni vaimuga kokkusobivad, nimed nagu Spartak, Stroitel, Komintern, Borets, etc. võtta. Nagu ka jutustused, kuidas Donetski pioneerid moodustasid kooperatiivi selleks, et joonistamistarbeid osta, ning jutustus külast, mille keskel oli suur lomp, kus elasid sääsed, kes olid kogu kohaliku rahva sootõppe ehk malaariasse nakatanud ning pioneeridest, kes rahva sellest nuhtlusest vabastasid sellega, et mülka ära kuivatasid.

Lisaks toob Lipilini raamat näiteid ka sellest, kuidas revolutsiooni vaimust kantud lapsed otseselt täiskasvanutegi käitumist korrigeerima on asunud. Raamat ütleb, et sellest, et pioneer

[73] Lipilin, lk 96

kangeid jooke ei tarvita, on vähe – ühes koolis näiteks arvutasid lapsed välja, palju kohalik rahvas kirikupühade ajal ära joob ja demonstreerisid, et selle summa eest võinuks ära parandada koolimaja. Pioneer Nikolai Barõntšikov Kostroma linnast aga veenis oma usklikke vanemaid selles, et Jumalat pole olemas nii resultatiivselt, et ühel heal õhtul võtsid kodunt Jumala kujud maha ja tegid selle asemele Lenini nurga, kuhu poiss ehitas isegi Lenini hauakambri koopia. Vitäsevka külas sai aga pioneeritüdruk külameestelt kõvasti peksa selle eest, et pani seinalehte teate, et külanõukogu liige on varas, joodik ja teeb koostööd külakurnajatega.

Ühe parema inimloomuse ja inimeste omavaheliste suhete parandajana näeb Lipilin taas kollektiviseerimist. Näiteks refereerib ta üht Pravda artiklit[74], millest selgub Tuula kubermangus Krasnaja Metša külas aitas artell nii kuritegevuse, tülitsemise, külaelanike omavahelise kohtuskäimise kui ka usklikkuse vastu. Et kellelgi enam isiklikke peenraid, lambaid või muid asju pole, on kadunud ära ka vaidlused maise omanduse kuuluvuse või võõra vara himustamise küsimuses. Ja et ühelgi naisel pole enam isiklikke kanu, on neil kadunud ka motivatsioon palumaks Jumalat, et tema linnud võimalikult kiiresti munema hakkaksid.

Mis puutub grupiviisilisse osalemisse otsuste langetamises, siis selle üht aspekti – kommunistliku partei liikmesust – õilistab Lipilin kui kõrgeimat võimalikku ja defineerib ühtlasi ka need, kelle kutsumus see pole, mõnevõrra halvemateks ühiskonna liikmeteks. *Kuid mitte kõik töölised pole oma teadwuse poolest ühesugused, nagu ka nad kõik mitte pole ühewõrra walmis oma klassi huwide eest lõpuni võitlema. Kõige parem, kõige teadlikum töölisklassi osa sünnitab kommunistilise partei, mis töölisteklassi ja terwet töörahwast oma järel wiib.*[75]

Rägo utoopia: Vabad inimesed, kes loovad ühinguid ja liituvad nendega siis, kui peavad seda isiklikult vajalikuks.
Rägo düstoopia: Inimeste liitumine riigivastaste organisatsioonidega.

Lipilini utoopia: Vabatahtlik kollektiviseerumine ja kollektiivne sekkumine teiste inimeste ebasoovitavasse eraelulisse käitumisse.

---

[74] Lipilin, lk 35
[75] samas, lk 137

Lipilini düstoopia: Individualism, mis takistab kollektiviseerimist.

5.1.4.2 Ajakirjanduse roll

Rägo ajakirjandusest ei räägi.

Lipilin loetleb terve rea lehti ning nimetab neid kui allikaid, millest rahvas igas Nõukogude Liidu nurgas saab ammutada teadmisi selle kohta, kuidas tööviljakust tõsta. Lipilini raamat vaieldamatult innustab inimesi lehti lugema, asutama selleks avalikke lugemistube ja neis käima. *Kultuurne inimene loeb ajalehti ja raamatuid*[76], sedastab Lipilin, lisades, et õpikus läbivalt eeskujuks toodav Lenin suutis seda teha mitte ainult vene, vaid ka saksa, prantsuse, inglise ja itaalia keeles.

Rägo utoopia: –

Rägo düstoopia: –

Lipilini utoopia: ajalehtede ja raamatute laialdane lugemine, eriti selliste, mis sisaldavad riiklikku propagandat

Lipilini düstoopia: –

5.2 Õpikud 1930ndail

5.2.1 Üldiseid tendentse

Mõlemad käesolevas uurimuses analüüsitavad õpikud on ilmunud perioodil, kui Eesti Vabariik hakkas oma haridussüsteemi reformima. Aastal 1934 võeti vastu seadus, millega tehti Eesti üldhariduskool 12-klassiliseks. See koosnes kolmest osast: algkoolist (1.-4. klass), põhikoolist (5.-9. klass) ja gümnaasiumist (10.-12. klass). Nende kõrval jäid tegutsema ka kuueklassilised algkoolid. Kui algkool oli tasuta, siis ülejäänud kooliastmetes kehtis õppemaks ja gümnaasiumi puhul ka sisseastumiseksamid, sest õppekohti oli vähem kui neile kandideerivaid noori. Sellegipoolest oli aastal 1937 Eestis keskkooliõpilaste ja üliõpilaste osakaal 10 000 elaniku kohta kõrgem kui näiteks Inglismaal, Saksamaal, Prantsusmaal ja Soomes[77]. Kirjaoskamatus kümneaastaste ja vanemate eestlaste seas langes 1922. aasta 5,6 protsendilt 1939. aastaks 3,9 protsendile, viimastest kirjaoskamatutest suurema osa

[76] Lipilin, lk 154
[77] Krūze jt, lk 61-62

moodustasid piiriäärsetel aladel elavad eakad inimesed[78].

Pilku sellele, milliseid eesmärke kandis toonane kodanikuõpetus, aitab hästi heita 1935. aastal haridus- ja sotsiaalministeeriumi poolt välja antud toimetis «Eesti algkooli lõpetaja: algkooli lõpetaja oskused ja teadmised ajaloos ja kodanikuõpetuses». Sellest selgub, et kognitiivsete teadmiste mällu talletamine polnud sugugi ainus, mida riiklikult ajaloolt ja kodanikuõpetuse õpetuselt oodati. Et neilt ainetelt sooviti ka kõlbelist ja riigikodanlikku kasvatust ning isamaa-armastuse ja rahvustunde arendamist, siis nimetab haridusministeeriumi toimetis tähtsaks seda, et aineõpetaja ise oleks patrioot ja rahvuslane ning peab soovitavaks laulda ajalootundides noorte isamaaliste tunnete kasvatamiseks ka võimsaid isamaalisi laule.[79] Nagu samast analüüsist selgub, polnud toona veel päris lõpule jõudnud ka haridusliku eksperimenteerimise ajastu. Nii näiteks tunnistavad autorid ebaefektiivseks erinevate ainete kodanikuõpetusega ühendamise moel, kus seoses Kreeka-Pärsia sõdadega vaadeldakse ka Eesti kodanike kaitset välismaal, Iisaki naisevõtu juures räägitakse perekonnaseisu registreerimisest ja Jeesuse sünni puhul ka rahvaloendustest ja statistikast.[80]

Sellest kümnendist tuleb analüüsimisele kaks raamatut – Jüri Parijõgi ja Toomas Adamsoni 1934. aasta «Noor kodanik. Kodanikuõpetus algkoolile»[81] ning Johannes Adamsoni 1939. aastast pärinev «Ajalugu V. Üld- ja Eesti ajalugu. Kodanikuõpetus. Progümnaasiumi V ja reaalkooli III klassile». Parijõgi ja Adamsoni õpiku ilmumise ajal oli kasutuses veel 1928. aastal välja antud õppekava. Üheks selle põhisuunaks oli eesmärk siduda kooliained võimalikult tihedalt kokku igapäevaelu ja kohalike vajadustega. Aasta enne Johannes Adamsoni raamatu antud uurimuses käsitletava versiooni ilmumist anti välja uus riiklik üldhariduskooli kõiki astmeid puudutav õppekava, mis nõudis senisest üldisemat ja kõikehaaravamat lähenemist, kuid metoodilised juhtnöörid selle rakendamiseks jõudsid õpetajateni alles aasta hiljem – 1940. aasta jaanuaris.[82]

Sarnaselt 1922. aasta Rägo raamatuga, on ka 1930ndatel ilmunud Parijõgi ja Adamsoni õpikutele iseloomulik peensusteni põhjalik kognitiivne osa ja üsna tagasihoidlik – Adamsoni puhul isegi peaaegu olematu – käitumuslik sisu. Osalt ilmselt omariikluse konsolideerumise,

---

[78] Krūze jt, lk 60
[79] Ulk ja Luur, lk 20-21
[80] samas, lk 21
[81] *Selguse huvides on sellele edaspidises tekstis viidatud kui Parijõgi õpikule.*
[82] Krūze jt, lk 63

osalt ehk rahvusvahelise ja Eesti enesegi olukorra muutumise tõttu, on võrreldes Rägo raamatuga kahanenud ettevaatav ja utoopiline osa. Arvestades mitmes Lääne-Euroopa riigis – Hispaanias, Itaalias ja Saksamaal – juba toimunut ning Venemaal alates revolutsioonist kestvat olukorda, polnud ilmselt enam toetust ülimalt positivistlikule usule demokraatia üleüldisse võidukäiku maailmas. Sellegipoolest polnud demokraatiat ja rahvavõimu toonastes Eesti õpikutes ka veel otseselt maha kantud, pigem võiks suhtumist nii siinsesse kui mujal valitsevasse olukorda iseloomustada sõnaga «äraootav».

Samas on aga jäänud tagasihoidlikumaks ka tagasivaated 1922. aastal veel ajaliselt üsna lähedal seisnud Eesti ja eestlaste olukorrale tsaariimpeeriumi alamatena (kuigi, samas on see suhteline, sest Adamsoni õpikud on tegelikult üheaegselt nii ajaloo kui kodanikuõpetuse raamatud ning vähemalt õpiku enda järjestust jälgides oli kodanikuõpetus aine, mis tuli kooliaasta lõpuosas ajaloo asemele).

Etteruttavalt tolle perioodi õpikuid kokku võttes võiks väita, et need olid utoopiate ja düstoopiate poolest kaunis vaesed ning kaldusid olukorda kirjeldama pigem pragmaatilis-konstateerivas võtmes.

5.2.2 Kognitiivne osa

5.2.2.1 Poliitiline süsteem

Parijõgi 1934. aasta õpik tituleerib Eesti riigi veel sarnaselt Rägo omale millekski esindusliku ja rahvavabariigi (mis toonases kõnepruugis tähendas Šveitsi-tüüpi süsteemi) vahepealseks. Adamson vaatab tollele olukorrale juba kui möödanikule: *Rahvavabariigeks nimetatakse veel selliseid vabariike, kus rahvas võtab osa valitsuslikust tegevusest peale rahvaesinduse valimiste otseselt rahvahääletuse ja rahvaalgatuse teel. /.../ Selline kord kehtib Šveitsi liitriigis ja oli kehtiv 1938. aastani ka Eestis.*[83] Kui varasemad õpikud kalduvad üsna detailselt selgitama, kuidas Asutava Kogu juurest jõuti riigikoguni ning miks Eesti riigil polnud presidenti, siis nende 1938. aasta muudatuste juures Adamson eriti peatuda ei soovi – esitab õpilastele lihtsalt fakti teatavaks võtmiseks ning selgitab detailselt, millised laialdased õigused on Eesti Vabariigi presidendil.

Lisaks on Adamsoni raamatus tekkinud varasemate Eesti Vabariigi õpikute absoluutse ja

konstitutsioonilise monarhia ning presidentaalse, parlamentaarse ja n-ö rahvavabariigi liigitusele tekkinud uus riigivalitsemiste kategoriseerimise vorm – demokraatlikud ja autoritaarsed. Ta kirjutab: *Demokraatlikes riiges võtavad riigi juhtimisest osa kõik täisealised kodanikud rahvaesinduse valimise, rahvahääletuse ja rahvaalgatuse teel. Üksikkodaniku ja riigi õigused on vastastikku tasakaalustatud. Kodanikule on kindlustatud kodanikuvabadused, mida ta võib kaitseda ka riigivõimu vastu. Autoritaarseis riiges on esikohal riigi huvid; üksikkodanike huve arvestatakse vähe. Riigikord on rajatud juhipõhimõttele./.../ Kodanikel puudub poliitiline ühinemisvabadus. Autoritaarseiks riigeks on Saksa, Itaalia jt*[84]. Eesti liigitab Adamson demokraatiate hulka ning autoritaarseteks riikideks nimetatud Saksamaa ja Itaalia süsteemide detailsemate ja värvikate kirjelduste juurde ta ei lähe. Ka siin laseb ta õpilastel võtta fakti teatavaks, andmata isiklikke hinnanguid. Demokraatia võidukäigu utoopiast ütleb Adamson selgesõnaliselt lahti: *Ajaloolised andmed osutavad, et riiklik areng toimus algul demokraatlikus suunas. Peale Maailmasõda leidsid autoritaarne riigikord ja juhipõhimõte võrdlemisi suurt poolehoidu (Itaalia, Saksamaa, Venemaa jne.)*[85]. Ainult absoluutse monarhia kohta kinnitavad nii Parijõgi kui Adamson sarnaselt Rägole aastal 1922, et seda tänapäeva Euroopas enam ei leidu.

Parijõgi utoopia: Šveitsi-tüüpi pideva rahvaosalusega riik
Parijõgi düstoopia: –

Adamsoni utoopia: demokraatia
Adamsoni düstoopia: autokraatia ja piiratud kodanikuvabadused

5.2.2.2 Majandus ja kodanikuteenused

Adamson majandusele väga põhjalikult tähelepanu ei pööra. Parijõgi teeb seda küll üsna põhjalikult, aga mitte niivõrd riigi, kuivõrd ettevõtete toimimise seisukohast, andes näiteks noortele nõu selle kohta, milline on õige ja õiglane kaupmees. Poliitökonoomia seisukohast tuleb Parijõgi raamatust välja hoolimata tema tõdemusest, et välismaiseid kaupu on vaja, ka üleskutse autarkilisele tarbijakäitumisele. Ta ütleb: *Riik püüab igati kodumaa tööstust arendada. Kodaniku kohus on tarvitada võimalikult ainult kodumaa tööstussaadusi, seeläbi*

[83] Adamson, lk 157
[84] samas, lk 157-158
[85] samas, lk 158

areneb kodumaa tööstus, töölised saavad tööd ja elu on odavam.[86] Ning lisab veenmiseks ka düstoopia: *Kui me aga tarvitame palju välismaa kaupu, jäävad kodumaa tööstused kiratsema, töölistel pole tööd – ja elu muutub kalliks.*[87]

Bürokraatia, kodanikuteenistuse ja sotsiaalsete hüvede all kirjeldavad nii Parijõgi kui Adamson erinevaid riigi teenuseid ning nii sotsiaalhoolekande kui ka näiteks politsei alal rõhutavad riigi rolli inimeste aitamisel ja seda, et kodanikku ei jäeta hätta.

Parijõgi utoopia: ettevõtlikud kodanikud ja aus äritegemine, abivalmid ametnikud, mõõdukas autarkia
Parijõgi düstoopia: majanduskriis

Adamsoni utoopia: abivalmid ametnikud
Adamsoni düstoopia: –

5.2.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles

Parijõgi raamat on ka rahvusvahelise olukorra käsitlemisel keskendunud ennekõike tihedate majandussuhete kirjeldamisele. Tema jutust selgub, hoolimata samas raamatus esinevatest soovitustest käituda autarkiliselt, et riikide omavaheline majanduslik sõltuvus on paratamatu – eesti koolipoiss vajab Lõuna-Ameerika puuvillast tehtud riiet, inglise koolipoiss aga sööb siit sinna eksporditud võid. Seda, et ükski haritud riik võiks ainult oma saadustega hakkama saada, ta võimalikuks enam ei pea. Ning selles plaanis hindab ta Eesti olukorra heaks: *Meie riik on veeteede poolest õnnelikus asendis: kahelt poolt Läänemeri, kolmandalt poolt Peipsi järv. Nõnda on teiste riikidega läbikäimine soodus.*[88] Ka Adamsoni raamat peab rahvusvahelist kaubandust paratamatuseks, kuid toob ära selle märksa pingestatuma osa – tollid, mille pärast riigid peavad omavahel kaubanduslepinguid sõlmima.

Sarnaselt Rägole mainib ka Parijõgi oma raamatus välisriikidest kõige sagedamini Inglismaad, seda aga ennekõike majanduslikus kontekstis. Kõigist antud töös käsitletavatest õpikutest kõige vähem ehk vaid ühel korral on mõlemas 1930ndate raamatus mainitud Ameerika Ühendriike. Seda tõsiasja selgitab ilmselt kõige paremini see, et Ühendriigid ise

[86] Parijõgi, lk 20-21
[87] samas, lk 21
[88] samas, lk 89

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

olid tol hetkel tõmbunud Euroopa areenilt suhteliselt kõrvale. Samas on Parijõgi puhul märgatav Venemaa mainimissageduste kasv.

Tabel 3.

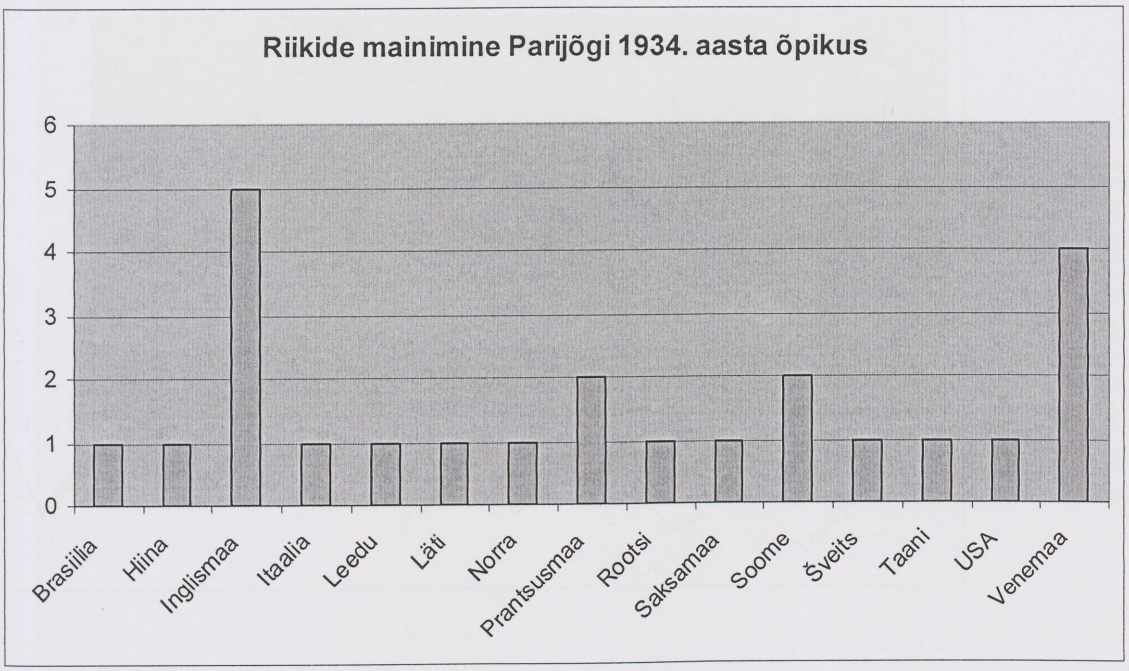

Adamsoni raamatust ilmnevad ka juba toonases maailmas üles kerkinud poliitilist laadi pinged. Tema selgitus selle kohta, kuidas riigid omavahel tüliküsimusi lahendama peaksid, algab diplomaatia, vahekohtu, Rahvaste Liidu ja Alalise Rahvusvahelise kohtuga ning nendib lõpetuseks paratamatusena, et kui see ei aita, tuleb sõda. Mainitud konstateeringule järgneb ehk rahustav kirjeldus selle kohta, milliseid humanitaarpiiranguid tolleks ajaks sõjapidamisele juba seatud olid. Juba Rägo 1922. aasta raamatust läbi käinud kahtlust, et Rahvaste Liit ei pruugi olla talle seatud ootuste kõrgusel, kinnitab Adamson veelgi veendunumalt: *Viimaste aastate sündmuse on näidanud, et Rahvasteliit praegusel kujul osutub nõrgaks riikidevaheliste tüliküsimuste lahendamisel. Tal puudub küllaldaselt tugev reaalne jõud, millega saaks sundida oma otsuste ja korralduste austamisele.*[89]

Kuigi mõlemad käsitletavad 1930ndate õpikud mainivad välisriike suhteliselt harva, pole Adamsoni (vt tabel 4) raamatus ühtki riiki mainitud rohkem kui kaks korda, mistap statistilist vahet välja tuua pole mõtet.

[89] Adamson, lk 179

Tabel 4.

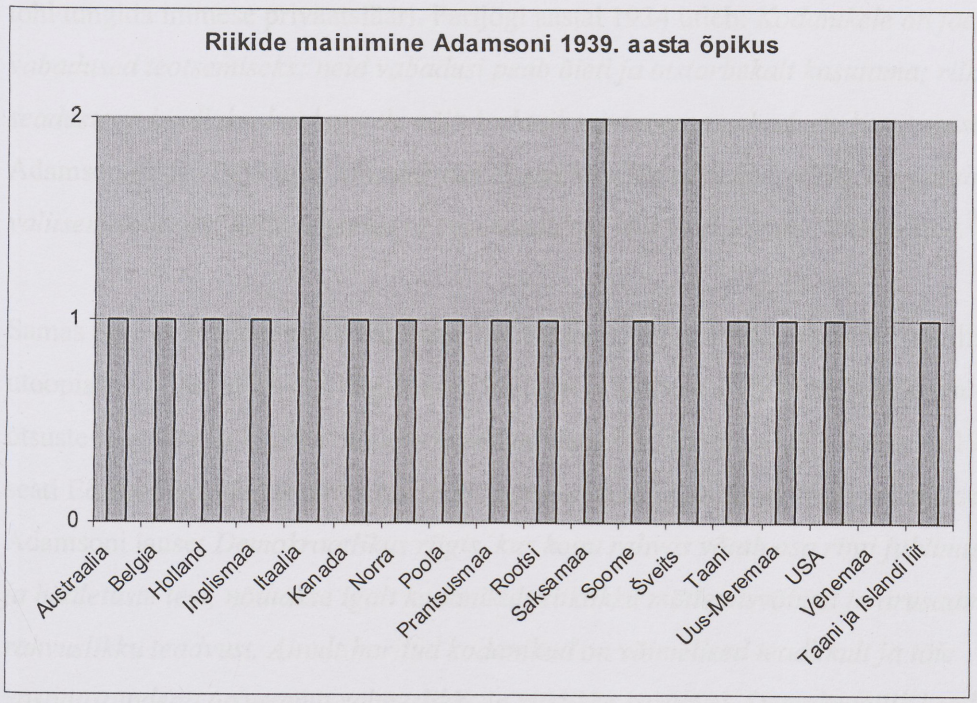

Parijõgi utoopia: toimiv välismajanduspoliitika

Parijõgi düstoopia: välismajanduslikud takistused

Adamsoni utoopia: sõdade vältimine, sõja puhkemise korral selle julmuse minimeerimine

Adamsoni düstoopia: Rahvaste Liidu nõrkus, rahu ja tasakaalu hoidva rahvusvahelise süsteemi nõrkus, sõja puhkemine

5.2.3 Afektiivne osa

5.2.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused

Parijõgi ja Adamsoni arusaamad kodaniku olulisimatest kohustustest riigi ees lähevad nüanssides mõnevõrra lahku, kuid raske on öelda, kas need on tingitud pigem autorite isiklikest eelistustest, õpikute sihtrühma erinevatest vanuseastmetest või ajastu vaimust. Kui esimene nimetab kodaniku ülimaks kohuseks tema riigi ees hea töö tegemist, siis teine tõstab prioriteedina kilbile truudust põhiseaduslikule korrale, oma laste tublideks, terveteks ja riigitruudeks kodanikeks kasvatamist ning – eriti mitu korda – osalemist riigi kaitses. Negatiivse kogemusena meenutab Adamson ka 1924. aasta riigipööret ja Kaitseliidu sündi sellest tulevana.

Nii Parijõgi kui Adamson rõhutavad, et avaliku ja eraruumi vahel on selge piir ning riik ei tohi tungida inimese privaatsfääri. Parijõgi aastal 1934 ütleb: *Kodanikele on jäetud suured vabadused teotsemiseks; neid vabadusi peab õieti ja otstarbekalt kasutama; riik määrab seadustega kindlaks, kui kaugele võib kodanik minna oma vabaduste kasutamisega.*[90] Adamson aastal 1939 aga: *Moodne riik ei saa kohelda oma kodanikke kui passiivseid valitsemisobjekte, kelle tegevust ja eneseavaldusi võib igal sammul kitsendada.*[91]

Samas pole ei Parijõgi ega Adamsoni õpikust kadunud üks Rägo raamatu põhilistest utoopiatest – ideaal haritud riigist ning kultuuri ja moodsaid töövõtteid mõistvate ja poliitiliste otsuste langetamisel kaasa mõtlevate kodanikega. Üks kinnitus selle kohta, et 1939. aastal seati Eesti õpilastele ideaaliks jätkuvalt demokraatiat ja ka siinset riiki sellena serveeriti, on Adamsoni lause: *Demokraatlikus riigis, kus kogu rahvas võtab osa riigi juhtimisest valimiste ja hääletuste teel, nõutakse igalt kodanikult riiklikku mõtlemisvõimet ja arusaamist ning rahvuslikku teadvust. Ainult haritud kodanikud on võimelised teadlikult ja täie vastutustundega otsustama rahvuslikke ja riiklikke küsimusi. Demokraatlik kord on mõeldav vaid siis, kui kõik kodanikud on tarviliku haridusega.*[92] Parijõgi aga rõhutab, et iga inimene peab kogu elu õppima ning loomulikult soetama endale ajapikku ka raamatukogu, kuhu ta kogub erialakirjandust ja muud huvitavat.

Arvestades ajastu vaimu, pole ilmselt üllatav, et nii Parijõgi kui Adamsoni õpikutes on tunda Rägo omast märksa tugevamat rahvuslikku ja nõrgemat kosmpoliitset nooti. Nii märgib näiteks Parijõgi: *Eesti põllumees armastav oma maad ja kutset. Oma maalapike – see on olnud eestlase ammune igatsus, mis Eesti iseseisvusega viimaks ometi on täide läinud. Kui palju hoolt ja armastust, tööd ja vaeva pühendab põllumees oma maale! /.../ «Põld ei jäta midagi võlgu,» õpetab ta oma last. «Anna põllule üks kord – põld annab sulle mitmekordselt tagasi.»*[93]. Omamoodi märk ka riigi hariduspoliitikas peegeldunud suuremast sissepoole pööratusest on ilmselt ka tõsiasi, et alates 1934. aastast kaotati ära varem kehtinud kohustus õppida algkoolis võõrkeeli. Vanemates kooliastmetes, kus õpilastel oli valida prantsuse, saksa ja inglise keele õppimise vahel (õppida tuli kaht võõrkeelt), domineeris inglise keel[94].

---

[90] Parijõgi, lk 43
[91] Adamson, lk 158
[92] samas, lk 181
[93] Parijõgi, lk 16
[94] Krūze jt, lk 63

Parijõgi utoopia: haritud, ettevõtlikud ja töökad kodanikud
Parijõgi düstoopia: kultuuritud kodanikud, kitsendatud kodanikuvabadused

Adamsoni utoopia: haritud ja riigitruud kodanikud, kes on valmis isamaa kaitseks
Adamsoni düstoopia: kultuuritud kodanikud, kitsendatud kodanikuvabadused

5.3.2.2 Rahvuse roll

Kui jätta kõrvale autarkiline suhtumine majanduslikus plaanis, mis samuti ei võta siiski absoluutset iseloomu, ei saa kumbagi siin analüüsitavat õpikut süüdistada natsionalismi negatiivsete ilmingute peegeldamises. Ka Rägo 1922. aasta raamatu alavääristav toon venelaste suhtes on kadunud.

Parijõgi kinnitab, et Eesti riigi rahvaks on lisaks eestlastele ka nendega võrdselt siin elavad sakslased, venelased, rootslased, juudid ja teised. Adamson pühendab vähemusrahvuste õiguste kirjeldamisele veelgi rohkem raamatupinda ja ütleb, et igal kodanikul on õigus säilitada oma sünnipärane rahvuskuuluvus. Aastal 1939 ehk ajal, kui mõnes teises Euroopa piirkonnas antisemitism juba järjest süstemaatilisemaks riiklikuks poliitikaks muutus, kirjutas Eesti kodanikuõpetuse õpik veel igasuguste kommentaarideta, et siin on kultuuromavalitsus kahel rahvusel – sakslastel ja juutidel.

Parijõgi utoopia: rahvustevaheline võrdsus, iga kodaniku õigus säilitada sünnipärane rahvuskuuluvus, õigus kultuurautonoomiale
Parijõgi düstoopia: –

Adamsoni utoopia: rahvustevaheline võrdsus, iga kodaniku õigus säilitada sünnipärane rahvuskuuluvus, õigus kultuurautonoomiale
Adamsoni düstoopia: –

5.3.2.3 Religiooni positsioon

Ka usu- ja sõnavabaduse küsimuses jäävad 1930ndate õpikud seisukohale, et kuni see ei ohusta riiki ja teisi kodanikke, ei tohi võimud sekkuda ning tsensuuri Eesti Vabariigis pole.

Parijõgi utoopia: usuvabadus

Parijõgi düstoopia: –

Adamsoni utoopia: usuvabadus

Adamsoni düstoopia: –

5.2.4 Käitumuslik osa

5.2.4.1 Ootused inimeste käitumisele

Kui Adamsoni raamatus puudutab kodanike osalust ühiskonnaelus peaasjalikult see osa, mis mainib Kaitseliidu liikmelisust ja seda, et külavanema tööd tehakse tasuta ja sellest ametist keelduda ei või, siis Parijõgi pöörab käitumuslikele aspektidele mõnevõrra enam tähelepanu. Ühiskondlike organisatsioonide sisu näeb ta ennekõike majanduslikult ja hariduslikult vajalikena.

Noorteorganisatsioonide propageerimisega ega neid spetsiifiliselt ka maininud ükski siin käsitletav sõdadevahelise Eesti Vabariigi kodanikuõpetuse õpik ei tegelenud. Kuigi Ulk ja Luur mainivad noori kotkaid, kodutütreid, skaute ja gaide ajaloost ja kodanikuõpetusest rääkides kui isamaalise kasvatuse juures tähtsat osa etendavaid organisatsioone.[95] Samas hakkasid suuremad üleriiklikud noorteorganisatsioonid, mis kandsid peaasjalikult rahvuslik-patriootlikku vaimu, Eestis tekkima just 1930ndail. Aastal 1930 alustasid poistele mõeldud noorkotkad, aastast 1932 said tüdrukud liituda kodutütardega. Kui vabariigi varasemal perioodil oli ka noortel sotsialistidel oma liit, mis tegeles ateismi ja patsifismi propageerimisega, siis alates 1937. aastast võisid noored liituda vaid riigilt tegutsemisloa saanud organisatsioonidega, kelle tegevust valvas haridusministeerium. Nendeks olid noorkotkad, kodutütred, skaudid, gaidid, Noorte Meeste Kristlik Ühing, Noorte Naiste Kristlik Ühing, karskusliit ja Rahvusvaheline Punane Rist.[96]

Omapäraselt jõulise toonase hariduspoliitika peegeldusena räägivad nii Parijõgi kui Adamson sellest, et kutsevalikul peab noor eelistama ametit, mis toob talle ka leiva lauale. See peegeldab ilmselgelt juba 1920ndail kerkinud probleemi kutsehariduse ebapopulaarsusega, mille tulemusel otsustati 1937. aastal vähendada keskkoolikohti, et rohkem noori jõuga kutseharidusse suunata[97].

---

[95] Ulk ja Luur, lk 21
[96] Krūze jt, lk 64-65
[97] samas, lk 60-62

Parijõgi utoopia: kodanikel on vabadus asutada ühinguid ja nendega liituda, eriti enda majandusliku ja kultuurilise edendamise eesmärgil, noorte pragmaatilised kutsevalikud
Parijõgi düstoopia: –

Adamsoni utoopia: vabatahtlik osalemine riigikaitsega tegelevates kodanikuorganisatsioonides, noorte pragmaatilised kutsevalikud
Adamsoni düstoopia: –

5.4.2.2 Ajakirjanduse roll

Lisaks räägib Parijõgi ajakirjandusest, kui loomulikust foorumist, millest saab alguse rahvaalgatus poliitikas. Neis hakatakse arutama vajadust ühe või teise seadusmuudatuse järele, mille tulemusena jõuab see küsimus ka võimukoridoridesse. Adamson meediale tähelepanu ei pööra

Parijõgi utoopia: ajakirjandus kui avalik foorum ja kanal kodanike osaluseks riigielus
Parijõgi düstoopia: –

Adamsoni utoopia: –
Adamsoni düstoopia: –

5.3 Nõukogude Eesti õpikud

5.3.1 Üldiseid tendentse

Vogti arvates oli kogu Ida-Euroopa kommunismiajastul eriti utopistliku orientatsiooniga, sest inimesi kasvatatati selles sotsialistlikus usus, et ühiskonnal peab olema selgelt defineeritud ideaalne tulevikusiht ehk utoopia.[98] Tegelikult läks see utopism aga isegi veel kaugemale – varajane Nõukogude haridusteooria sai kõvasti toidust ka vene radikaalsetelt vabaharidusfilosoofidelt, kellest mõned seadsid kahtluse alla ka vajaduse kooli institutsiooni järele – näiteks Konstantin Ventseli arvates oli laps iseseisev persoon, kes ei kuulunud ei vanematele, ühiskonnale ega riigile ning keda ei tohtinud sundida koolis käima, siis Viktor Pozneri arvates tuli kooli asemel rääkida laste kommuunist ehk tõelisest laste vabaduse

[98] Vogt, lk 6

kuningriigist ning Viktor Šulgin nägi isegi haridusasutustes valitsevate klasside tööriistu, mis tõelise kommunismi saabumisel kaovad; Deweyst ja Montessorist inspiratsiooni saanud Pavel Blonski aga pani ette uue industriaalkollektivistliku korra ajal n-ö töökoolide rajamise, kus õppimine oleks igapäevaselt ja otseselt seotud tootmisprotsessiga vabrikus.[99]

1920ndail Blonskile ja ka Krupskajale sümpatiseerinud töö ja kooli ühendamise mudeliga ka eksperimenteeriti, kuid see oli üks neid valdkondi, mille Stalin ära muutis. Soovist suurendada haridusasutuste distsipliini ja muuta nad efektiivsemaks, pöördusid Stalini aegsed Nõukogude koolid taas rohkem raamatukesksete õpetamisvõtete juurde. Alles pärast Stalini surma, 1958. aasta septembris andis Nikita Hrustsov välja memorandumi, milles kurtis, et paljud kümme aastat koolis käinud noored ei taha enam vabrikutesse, veskitesse, kolhoosidesse ja sovhoosidesse tööle minna, mõned pidavat seda koguni oma väärikusele sobimatuks.[100] Vastuseks sellele probleemile võeti veel samal aastal vastu seadus, mis nägi ette, et kolmandik üldhariduskoolide õppeajast tuleb veeta tootmist õppides ja tootval tööl, selle täitmine osutus aga raskeks ka tootmisüksustele endile, mistap 1964. aastaks oli pöördutud tagasi Stalini ajal tekkinud raamatukeskse süsteemi juurde.

Esimene asi, millega nõukogudeaegsed õpikud praktikas võrreldes eelkäijate ja järeltulijatega silma torkavad, on nende suurem maht, sõnaderohkus ja filosoofiline teoreetilisus. Tundub, et vähemalt õpilase seisukohast pidi nende sisu haaramine ja seedimine olema keerukam kui keskmise tänapäeva õpiku puhul. Nad kannavad endas küll tugevat ideoloogilist laengut ning eristavad kõiges – alates igapäevaelumoraalist ja lõpetades maailma ajaloo kulgemise suurte protsessidega – selgelt tõde valest ja musta valgest, jätmata ruumi omal käel lõpuni kujundatavateks arvamusteks, kuid teisalt muutub selle tautoloogiast kubiseva sõnademassi jälgimine niivõrd koormavaks, et kaheldavaks saab sõnumi kohalejõudmine selle vastuvõtjani.

Põhiõpikule sekundeerib veel G. Gabrijelovi jt toimetatud «Ühiskonnaõpetuse krestomaatia»-nimeline lugemik, millest õppurid saavad lugeda kommunistliku ideoloogia baastekste. Nagu rõhutab 1965. aastal välja antud ühiskonnaõpetuse kursuse programm, peavad õpilased kursuse vältel tuttavaks saama ka Karl Marxi, Friendrich Engelsi ja Lenini teoste, partei

[99] Cook, lk 38-39
[100] samas, lk 44

programmi ja uute tähtsamate dokumentidega.[101] Sarnaselt põhiõpikule ei muutunud ka krestomaatia sisu kümnendite jooksul just palju. 1985. aasta versioon, samuti üleliiduline, mitte Eesti algupära, sisaldab väljavõtet Engelsi ja Marxi «Kommunistliku partei manifestist», 13 Lenini, kaht Engelsi, kaht Juri Andropovi, kaht Konstantin Tšernenko ja üht Mihhail Gorbatšovi teksti, NSVLi ja ENSV konstitutsioone ning üheksat väljavõtet muudest riiklikest ja kommunistliku partei dokumentidest.

Tundub, et hoolimata Nõukogude režiimi teenistuses olnud suurest propagandamasinast ei pööratud vähemalt kodanikuõpetuse õpikute kirjutamise juures mitte mingit tähelepanu sellele, kuivõrd hoomatav on ideoloogiline sõnum selle sihtgrupi jaoks. Omal moel kinnitab seda fenomeni ka postkommunistliku Eesti haridussüsteemi uurinud Doyle Stevick, et nii natse kui Nõukogude süsteemi iseloomustas paradoks, et kui neil ühest hetkest oli piisavalt jõudu selleks, et nende doktriini jälgiti nii ehk naa, kaotasid nad suuresti kontrolli selle üle, mida rahvas tegelikult uskus: õpetajad teadsid, et see, mida nad tegelikult uskusid, oli vähem tähtis kui selle õpetamine, mille õpetamist neilt nõuti.[102] Antud uuringu tarbeks kasutatud õpikute analüüs tekitab kahtluse, kas nende autorid pidasid üldse edastatava sõnumi sisu juures üldse tähtsaks selle n-ö kohalejõudmist.

Aga, nagu tõdeb ka Stevick, polnud ühiskonnaõpetuse ideoloogilise sõnumi kohalijõudmine toona tegelikult oluline: *Võtame konkreetse näite: reaalse või vihjatud relva või gulagi ähvardusel annaks pea igaüks ära oma raha, ütleks häid asju Hruštšovi kohta, liituks sõjaväega, marsiks paraadil, õpiks hästi, jätaks meelde marksistlik-leninistliku filosoofia osad või lihtsalt hääletaks: ähvardav isik peab neile lihtsalt ütlema, mida teha.*[103]

Samas võib Nõukogude Liidu kodanikuõpetuse raamatute puhul tuua välja nende sõnumi erakordselt järjekindla ühetaolisuse ja universaalsuse – aastal 1983 saabus trükipressi alt kooliraamatukogudesse uus ühiskonnaõpetuse õpik, mis kujutas endast üsna vähesel määral modifitseeritud versiooni 1964. aasta omast. Kui 1920ndate alajaotuses käsitletud Lipilini õpik, mis oli mõeldud vaid eesti asunike, mitte Eesti elanike lastele, oli kirjutatud konkreetset rahvust silmas pidades, siis Nõukogude Eesti õpilaste raamat oli eesti keelde tõlgitud üleliiduline õpik, kus polnud ridagi spetsiaalselt kohalikku omapära ja olusid silmas pidavat

[101] Ühiskonnaõpetuse kursuse programm (1965)
[102] Tenno jt, lk 144
[103] samas, lk 145

teksti. 1964. aasta õpiku autorite nimekirjas on kuus nime, neist kaks on 1983. aasta õpiku autorite kollektiivist kadunud, kuid ülejäänud on täpselt samad mis paar kümnendit varemgi. Suurem muudatus on hoopiski see, et eestikeelse versiooni on tõlkinud erinevad inimesed ning see näib olevat toonud teksti rohkem erinevusi kui vahepeal Moskvas tehtud täiendused (ehk siis sisult samad laused on kohati kirja pandud erinevate sünonüümsõnadega).

5.3.2 Kognitiivne osa

5.3.2.1 Poliitiline süsteem

Nõukogude õpikud seavad kõrged ja peaasjalikult Lenini poolt sõnastatud utoopiad eesmärgiks praktiliselt kõigis eluvaldkondades ning riigivalitsemine pole selles mõttes erand. Riigivorme liigitavad nõukogudeaegsed kodanikuõpetuse raamatud kahel moel – valitsemisvormi ja poliitilise korra järgi. Esimese jaotuse puhul näevad need kaht tüüpi – monarhiat ja vabariiki (võrdluseks, erinevate perioodide Eesti Vabariigi õpikutes on valitsemisvorme rohkem – näiteks 1920-1930ndail eristati esinduslikku vabariiki ja rahvavabariiki, 1990ndail tulid sisse autokraatia ja totalitarismi mõisted). Teine dihhotoomia seisneb kapitalismi ja sotsialismi/kommunismi vahel.

Õpikuis küll tunnistatakse, et demokraatiaks nimetatavaid riigikordi leidub ka mujal maailmas, kuid muudetakse need tühiseks sedastusega: *Tõeline demokraatia on võimalik üksnes sotsialismi tingimustes, kus demokratismi peamised printsiibid – rahvavõim, võrdsus ja isikuvabadus – leiavad kindla aluse majanduslikes ja sotsiaalsetes suhetes.*[104] Kapitalistlike läänеriikide demokraatiaid võrdlevad nad antiikmaailma orjanduslikes ühiskondades olnutega ning ühe jutiga tutvustatakse sildi «kodanlik riik» all Briti konstitutsioonilist monarhiat, USA presidentalismi ja Hispaania fašismi.

Viiest formatsioonist – ürgkogukondlikust, orjanduslikust, feodaalsest, kapitalistlikust ja kommunistlikust – koosnev ajalugu on nende jaoks väga selgelt ja vääramatult suunitletud kursiga utoopia poole, mis puhkeb õide viimases formatsioonis. Dialektilise võitluse ja varasema sotsiaalse korra täieliku lammutamiseta utoopiani jõudmist ei pea need raamatud võimalikuks, öeldes, et vastandlike klasside huve pole võimalik lepitada. Otsene liikumine kommunismi sai alguse oktoobrirevolutsioonist ning on nende raamatute hinnangul tänu kahele maailmasõjale ja Teise maailmasõja järel toimunud koloniaalimpeeriumite

lagunemisele ka päris hästi kulgenud ning õpilastel on õnn elada pöördelisel ajastul, kui *inimkond teeb alatiseks lõpu iga liiki klassi- ja rahvuslikule rõhumisele, korraldab ühiskondlikud suhted ümber õigluse alusel, rakendab karmis ja raskes võistluses reaktsiooni, eelarvamuste ja harimatusega maakeral ellu õilsad rahu ja sotsialismi ideaalid. Meie ajastu peasisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile ja kommunismile*[105].

Mingit põhjapanevat võimalikku düstoopiat, näiteks võimalust, et ajaloo kurss võib võtta siiski vale suuna, need raamatud ette ei näe. Samas on düstoopia omal moel eksisteerivas maailmas selgelt olemas – kapitalistlikes riikides, kus võim on nende raamatute hinnangul vaid rõhumise instrument valitsevate klasside käes ning kogu töö toimub vaid valitsevate klasside hüvanguks.

Nõukogudemaal on samas aga valitsemisviisi osas juba jõutud osaliselt utoopiasse. Võim kuulub nende õpikute kohaselt rahvale sõna otseses mõttes – poliitikat ei tee mitte professionaalid, vaid rahvasaadikud, kes samal ajal jätkavad ka oma tavapärasel ametipostil tehastes, kolhoosides, instituutides ja mujal. Ning kui sõdadevahelise Eesti Vabariigi raamatud rõhutasid, et kohtunikutöö on niivõrd keerukas, et selleks on kindlasti vaja juriidilist kõrgharidust, siis Nõukogude raamatute kohaselt on ka kohtuvõim valitavate rahvaesindajate käes samamoodi nagu seadusandlik võim.

Utoopia: klassivahede kaotamine töölisklassi kasuks, kommunism
Düstoopia: kapitalistliku klassiühiskonna jätkuv domineerimine mujal maailmas

5.3.2.2 Majandus ja kodanikuteenused

Inimese tähtsaim sotsiaalne õigus, mille riik peab tagama, on nende õpikute kohaselt õigus tööle, sest *inimene on loodud tööks nagu lind on loodud lendamiseks*[106]. Ja sellest koorub välja ka utoopia, mis vastab klassikaliste 19. sajandi utopistlike mõtlejate – näiteks Charles Fourier' ja William Morrise – ideedele. *«Kommunistlik töö...» kirjutas V. I. Lenin, «on tasuta töö ühiskonna kasuks, töö, mida tehakse mitte teatud kohustuse täitmiseks, mitte õiguse saamiseks teatud seadustele, mitte varem kindlaksmääratud ja seadusandlikult kinnitatud normide järgi, vaid vabatahtlik töö väljaspool normi, töö, mida tehakse tasule lootmata, ilma*

[104] Šahražanov (1983), lk 54
[105] samas, lk 3
[106] Šahražanov jt (1964), lk 265

tingimuseta tasu saada, töö harjumusest töötada üldsuse kasuks... töö kui terve organismi vajadus.»[107] Läbi nende raamatute korratakse, et töö, mis kapitalistlikus süsteemis on vaid murdosale ühiskonnast head elu toov koorem, muutub kommunismis vaba tööna rõõmuks.

Tööst järgmine ja otseselt tulenev on õigus palgalisele puhkusele ning kasutada riigi sanatooriume, puhkekodusid, turismibaase, staadione ja spordiväljakuid. Samuti on igal perekonnal õigus heakorrastatud korterile. Tuleviku kohta öeldakse, et tänu saabuvatele erakordselt soodsatele materiaalsetele ja vaimsetele elutingimustele ning teaduse edusammudele pikeneb inimese eluiga vähemalt 150, optimistide hinnangul kuni 200 aastani.

Nagu igas muuski valdkonnas, asub Šahražanovi raamatute majanduslik düstoopia kapitalistlikes maades. Hea näitena tuuakse välja aastate 1929-1933 majanduskriisi, mille tingis on nõukogude õpikute teatel kapitalistide ahnus – neil oli toitu, mille nad hoidsid endale, sest inimestel polnud raha. *1934. aastal suri kapitalimaades 2 400 000 inimest nälga. Ameerika Ühendriikides aga hävitati üle miljoni vaguni vilja (sellest oleks piisanud 100 miljoni inimese aastatoiduks), 267 000 vagunit kohvi, 258 000 tonni suhkrut, 26 000 tonni riisi, 25 000 tonni liha ja palju muid saadusi.*[108] Erinevalt Lipilinist Šahražanov enam NSVLi sõjajärgseid raskusi ja NEPi ei maini, 1930ndate kohta ütleb vaid, et siis suleti viimane tööbörs, mistap Nõukogude noored loevad tööpuudusest vaid raamatuist ja kapitalistlikke maid puudutavaist leheuudistest. Lääne kriisi ajendiks oli selle interpretatsiooni kohaselt Esimene maailmasõda, sealhulgas eriti oktoobrirevolutsioon Venemaal. Lääne majanduses aga ei too edu isegi mitte Nõukogude tingimustes äärmiselt progressiivne nähtus – moodsa tehnika kasutuselevõtt, sest suur osa kapitalistlike maade proletariaadist jääb selle tagajärjel töötuks, ülejäänud aga juba 40-50-aastaselt ülekurnatuse tõttu invaliidiks[109].

Kapitalistliku maailma düstoopiat illustreerib ka järgnev õpetlik lugu, mis on esitatud nii 1964. kui 1983. aasta raamatuis: *Mida aga tähendab kaotada töö sealsamas Ameeerika Ühendriikides, sellest võib aru saada, tutvudes David Hume'i kirjaga ühes Ameerika ajalehes: «Ma olen erialalt insener. Kuus aastat töötasin metallurgiatehases Philadelphia lähedal. Möödunud aasta 30. novembril teatati mulle, et mind 30. detsembrist vallandatakse. Palusin jätta end tööle edasi, apelleerisin oma halvale tervisele ja asjaolule, et mu naine ootab last.*

---

[107] Šahražanov jt (1964), lk 262
[108] Šahražanov jt (1983), lk 81
[109] samas, lk 80-81

Kompanii lükkas mu palve külmalt tagasi. Me olime naisega murest murtud. Mina sattusin haiglasse, kuid pidin nädala pärast sealt välja tulema, sest naine oli erutuse tõttu haigestunud. Laps sündis enneaegselt ja suri 12 tunni pärast. Läksin uuesti haiglasse. Kuid haiglasviibimise eest on tarvis maksta. Maksta raviarstidele, maksta voodikoha eest haiglas, maksta naise viibimise eest sünnitushaiglas ja maimukese matuste eest. Varsti jääme ilma oma majast ja kogu majakraamist. Meil pole kuhugi minna. Me ei taha enam elada.»[110]

Kui nõukogude kodanikul veel kahtlusi jäi, siis toestavad õpikus esitatud seisukohti lõik, mis ütleb: *Miljardär Mellon oskab kulutada miljon dollarit üheks balliööks. Ülekküllusest ülemeelikuks läinud rikkad psühhopaadikesed peavad suurt teenijaskonda oma špitside ja puudlite eest hoolitsemiseks. Tuhanded inimesed aga vaevlevad urgastes ega suuda endal kuidagi hinge sees hoida. Millisest vendlusest saab juttu olla imperialismimaades, olgu siis Ameerika Ühendriikides, rassilise diskrimineerimise maal, või Lõuna-Aafrika Vabariigis, kus on reservaadid mustanahalistele?*[111] Ning tõdemus: *Kapitalistlikus maailmas läheb ettevõtja, kes ei oska majandada, paratamatult pankrotti ja nii mõnigi laseb endale kuuli pähe.*[112]

Ka majanduse arengut nähakse etapilisena ja globaalses plaanis ebaühtlasena. NSVLi majanduse teise ajaloolise etapi alguseks loevad need õpikud Teist maailmasõda ja sotsialismi väljumist NSVLi piiridest. Kolmas etapp sai alguse 1950ndate teisel poolel. 1983. aasta õpik jõuab 1929. aasta kriisi ja valuutasüsteemi muutuste juurest kiirelt edasi tänapäeva ja väidab, et ennekõike võidurelvastumise tõttu elab kapitalistlik valuutasüsteem läbi sügavat kriisi.

NSVLis on kapitaliste vaevavatele probleemidele leitud ühene lahendus – riik koordineerib kõike alates tootmise efektiivsuse tõstmisest ja tootmise automatiseerimisest ning lõpetades töökvaliteedi tõstmisega. Ühiskondlik omand kui ei salli ka parasitismi ning tagab niiviisi omakorda tööviljakuse ja -kvaliteedi tõusu. Samuti, kuna sotsialismi ajal on rahvas kogu ühiskondliku vara peremees, siis on ka rahvas automaatselt huvitatud säästlikust suhtumisest ühiskondlikku varasse – kuni selleni välja, et kustutab kodus magama minnes tule, et elekter raisku ei läheks, samamoodi, nagu ta säästab vabrikus töötades ülikonnariiet, et 10 ülikonna asemel saaks õmmelda 11. Ja et ühiskondlik toiduvalmistamine on odavam kui kodune, eelistab üha suurem osa inimesi ühiskondlikes sööklates süüa. Ühtaegu nii majandus- kui

[110] Šahražanov jt (1983), lk 80
[111] samas, lk 92
[112] samas, lk 144

regionaalpoliitilise lahendusena tutvustatakse piirkondlikku tööjaotust, kus igas NSVLi piirkonnas toodetakse konkreetset kaupa – olgu selleks siis puuviljad või rasketööstustoodang. Nii ongi sotsialistlik plaanimajandus kõige ökonoomsem ning veel 1964. aasta õpikus prognoositakse, et toonase tootmise kasvu tempo korral peaks NSVL aastaks 1970 jõudma toodangu hulgalt iga elaniku kohta ette kõige võimsamast kapitalismimaast ehk USAst.

Riigi ja indiviidi majanduslikest suhetest rääkides, mainitakse ka, et lisaks ühispõllul töötamisele peavad kolhoosnikud jätkuvalt abimajapidamisi. Nende kohta võtavad õpikud seisukoha, et kuigi taoline nähtus ajapikku peab kaduma, toimub see paratamatusena, ning forsseerimine pole soovitav. 1963. aasta raamatus tunnistatakse, et on leidunud lühinägelikke juhte, kes asusid abimajapidamisi sundlikvideerima juba ajal, kui artell polnud veel suuteline kõiki kolhoosnike isiklikke vajadusi rahuldama. Viimased kutsus partei rangelt korrale.

Utoopia: riiklikult tagatud täielik tööhõive, ökonoomiline ja säästlik plaanimajandus, kus riik suudab rahuldada kõik kodanike vajadused
Düstoopia: kapitalistlik süsteem, milles elavaid inimesi ohustavad pidevalt tööpuudus, nälg, enda invaliidiks või surnuks töötamine

5.3.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles

Raamatute väljaandmisajal valitsevat globaalset riikidevaheliste suhete olukorda kujutatakse äärmiselt teravates toonides ja hobsiaanlikult (korra mainitakse selles võtmes isegi Thomas Hobbesi nime), kaasaegse osas kehtib sama, mis siseriiklikultki – on olemas ka enam-vähem heade suhete oaas, mis koosneb Nõukogude Liidust ja selle satelliitidest ning oktoobrirevolutsiooni eelset halba aega meenutav olukord mujal. Ja samamoodi nähakse ka tulevikku ajastul, kui kommunism on saavutanud lõpliku võidu kõikjal, helge utoopiana.

Nii, nagu aastal 1927 Lipilini raamatus, on ka G. Šahražanovi juhtimisel kirjutatud 1964. ja 1983. aasta õpikuis välisriikide puhul silmatorkavalt palju juttu USAst: *NSV Liidu majandusliku, poliitilise ja sõjalise võimsuse kasv, sotsialistliku koostöö kasv, revolutsioonilise ja demokraatliku liikumise võimas tõus ohjeldavad imperialismi, piiravad tema võimalust rahvusvahelisel areenil omavolitseda. Kuid monopolistlik kodanlus ei taha leppida oma võimusfääri ahendamisega ja teeb kõik takistamaks revolutsiooniprotsessi*

edasiarenemist. Siit seletub imperialismi poliitika, eriti Ameerika poliitika kasvav agressiivsus.[113] Teise maailmasõja eelne segu kadedusest ja eeskujust on asendunud kadeduse ja süüdistustega. Märgitakse, et 1981. aastal jõudis USA kaitse-eelarve 200 miljardi dollarini, mis on hirmus militarismikoorem sealsete töölise turjal. *Ent NATO reaktsioonilised ringkonnad, eriti ameerika imperialistid püüavad igati takistada rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise süvendamist ja õhutavad võidurelvastumist. Surmatoovate relvade hulk maailmas suureneb. On säilinud ohtlikud konfliktikolded (eeskätt Lähis-Idas). Sellepärast on vaja teha ka edaspidi jõupingutusi võitlemiseks rahu eest, rahvusvaheliste suhete ümberkorraldamise eest mõistlikel ja õiglastel alustel.*[114] Lõppeks aga tõdetakse, et ameeriklastele on Lääne-Saksamaa ja Jaapani näol tekkinud konkurente nende oma leerist.

Samas võib 1964. ja 1983. aasta õpikutes mainitud riikide esinemissagedusi võrreldes (tabelid 3 ja 4) märgata, et 20 aasta jooksul on USA ja teiste läänеriikide esinemissagedus mõnevõrra vähenenud, rohkem aga mainitud erinevaid kolmanda maailma riike, ennekõike neid, kus on võimule jõudnud NSVLi poolele kalduvad jõud. 1983. aasta õpik toob näidetena sellest, et USA kõikvõimas pole ja ajalugu liigub kommunismi poole, välja nii Kuuba ja Vietnami kui ka riigipöörded Iraanis, Nicaraguas, Etioopias ja Afganistanis. Nende riikide NSVLi poolele tulemist kujutatakse kui rahvuste iseseisvumist, mida siis sotsialismileer sõbralikkusest materiaalselt, moraalselt ja vajadusel ka sõjaliselt toetab. Sotsialismileerist lahkunud «musta lambana» on 1983. aasta õpikusse jäädvustatud ja ühtlasi võrreldes 1964. aasta variandiga vähem mainimist leidnud Hiina Rahvavabariik, mille kohta öeldakse järgmist: *Suurt kahju sotsialismiüritusele on toonud mauismi väikekodanlik-natsionalistlik ideoloogia. Võtnud praktikas nn. kultuurirevolutsiooni kuju, viis see sõjalis-fašistliku diktatuuri kehtestamiseni, rahvahulkade viletsusse paiskamiseni. Rahvusvahelises plaanis oli selle tulemuseks Hiina lahtiütlemine sõpruse- ja koostöölepingust NSV Liidu ja teiste sotsialistliku sõprusühenduse maadega, kokkuleplusele asumine imperialismi- ja reaktsioonijõududega, kurss riigi militariseerimisele ja sõjaohu suurendamisele.*[115] Ning kui Hiina irdumise põhjuseid nähakse ennekõike siseriiklikes asjaoludes, siis vahepeal Poolas tekkinud kontrarevolutsiooni oht on sama õpiku väljaande kinnitusel tekkinud ühtaegu nii välis- kui kodumaiste imperialismi ja reaktsioonijõudude kui ka sisepoliitiliste möödalaskmiste tagajärjel, mis lõid pinnase sotsialismivaenulike elementide elavdumiseks.

---

[113] Šahražanov jt (1983), lk 90-91
[114] samas, lk 122
[115] samas, lk 106

Tabel 3[116]

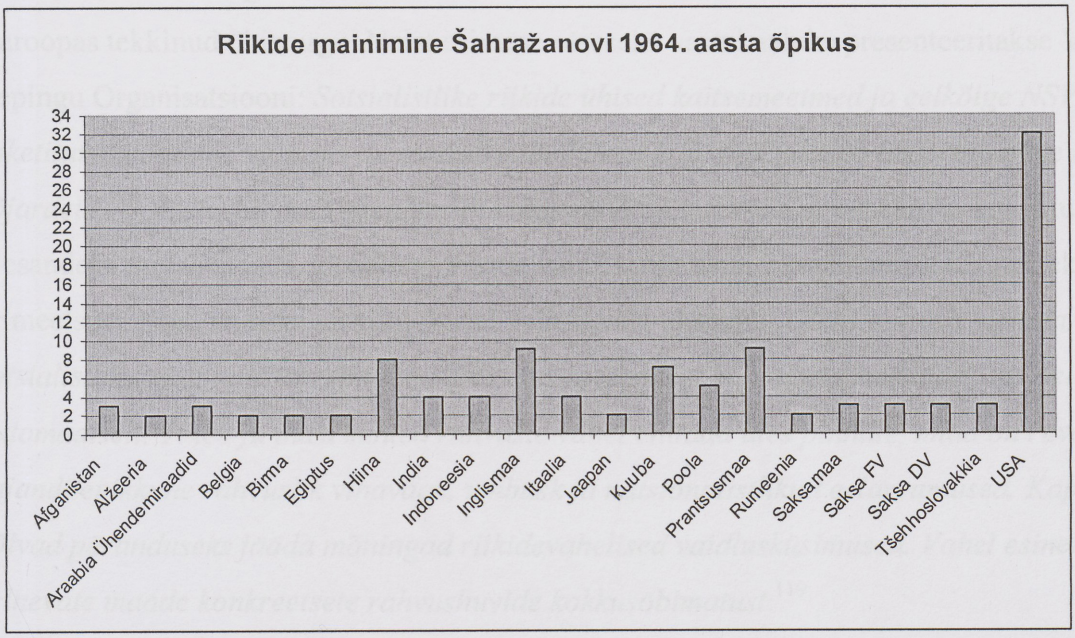

Tabel 4[117]

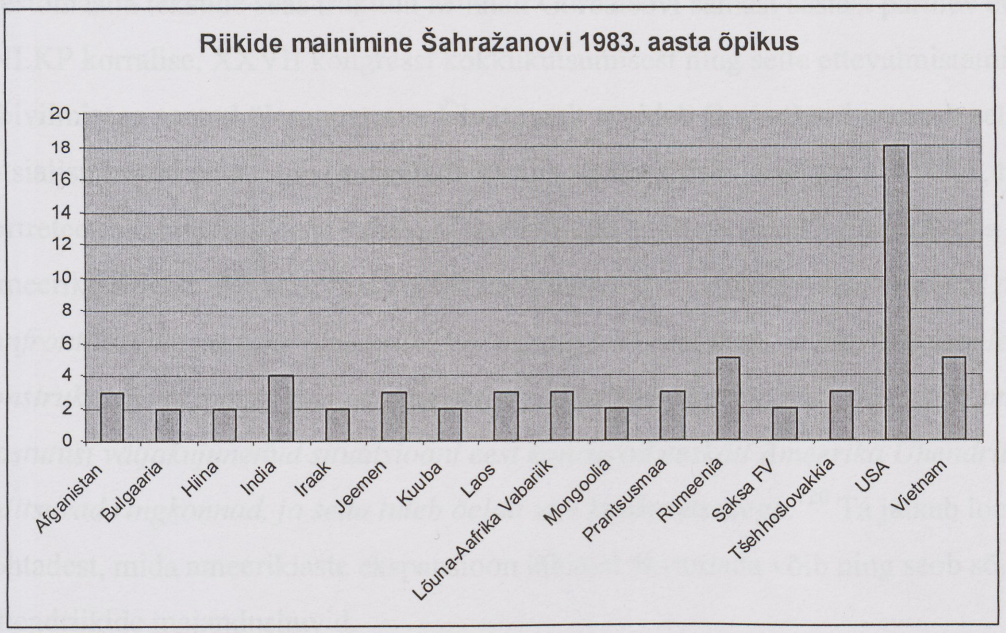

[116] Tabelist on selguse huvides välja jäetud ühe korra mainimist leidnud riigid, milleks on Albaania, Bulgaaria, Etioopia, Ghana, Hispaania, Holland, Iraan, Jordaania, Jugoslaavia, Liibanon, Luksemburg, Mali, Türgi, Vietnam.

[117] Tabelist on selguse huvides välja jäetud ühe korra mainimist leidnud riigid, milleks on Alžeeria, Angoola, Egiptus, Etioopia, Inglismaa, Iraan, Iraalia, Jaapan, Jugoslaavia, Kambodža, Kongo, Korea, Korea Rahvavabariik, Mosambiik, Namiibia, Nicaragua, Poola, Saksamaa, Saksa Demokraatlik Vabariik, Ukraina ja Ungari.

Rahvusvahelistest organisatsioonidest nähakse lisaks NATO-le vaenulikuna ka Lääne-Euroopas tekkinud ühisturgu. Neist esimese otseseks vastukaaluks presenteeritakse Varssavi Lepingu Organisatsiooni: *Sotsialistlike riikide ühised kaitsemeetmed ja eelkõige NSV Liidu raketituumajõudude võimsus on sotsialismile kindel kilp, mis talitseb imperialistlike maade sõjardeid.*[118] Vastastikuse Majandusabi Nõukogu kujutatakse aga ennekõike kui liitu, mille ülesandeks on lahendada sotsialismimaade vahel sotsialismi ülesehitamise käigus tekkivaid erimeelsusi. Sest, ka sotsialismiblokis ei valitse veel üksmeel: *Oleks naiivne oletada, et sotsialistliku maailmasüsteemi maade ühtsus ja üksmeel kujunevad iseendast, nii-öelda automaatselt. Tuleb ju uued suhted rahvaste vahel ehitada üles pinnale, mida on rüvetanud sajanditepikkune rahvuslik vihavaen, umbusk ja natsionalistlikud eelarvamused. Kapitalismilt võivad päranduseks jääda mõningad riikidevahelised vaidlusküsimused. Vahel esineb ka erinevate maade konkreetsete rahvushuvide kokkusobimatust.*[119]

Rahvusvaheliste suhete seisukohast on ka märkimisväärne 1985. aastal eesti keeles ilmunud krestomaatia tekstide seas trükitud Mihhail Gorbatšovi samast aastast pärinev ettekanne «NLKP korralise, XXVII kongressi kokkukutsumisest ning selle ettevalmistamise ja läbiviimisega seotud ülesannetest». Ühelt poolt avaldab Gorbatšov heameelt selle üle, et sotsialismimaad on suutnud saavutada sõjalis-strateegilise tasakaalu NATOga, teisalt aga portreteerib rahvusvaheliste suhete hetkeolukorda äärmiselt plahvatusohtlikuna ning Ameerika Ühendriike aktiivselt ohtlikena: *Inimkond on seatud valiku ette: kas pinevuse ja konfrontatsiooni edasine õhutamine või niisuguste vastastikku vastuvõetavate leppimuste konstruktiivne otsimine, mis peataksid tuumakonflikti materiaalse ettevalmistamise protsessi. Vastutust väljakujunenud situatsiooni eest kannavad eeskätt Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad, ja seda tuleb öelda täie konkreetsusega.*[120] Ta jätkab loeteluga kohtadest, mida ameeriklaste ekspansioon lähiajal ähvardada võib ning seob sõjalise ohuga ka Ühendriikide majandushuvid.

Samas, nagu iga muugi teema puhul, on nõukogudeaegsed õpikud täis vankumatut usku utoopia saabumisse tulevikus. Koos klasside kadumise ja kommunismi ülemaailmse võidutsemisega usutakse, et edaspidi kaovad ka maailmast riigipiirid samamoodi, nagu need

[118] Šahražanov jt (1983), lk 105
[119] samas, lk 105
[120] Gabrijelov jt, lk 368

on kadunud Nõukogude Liidust ning piirivalvekordonid ehitatakse ümber spordibaasideks. Vaid mõned leheküljed pärast selle sedastamist, et vähemalt vesinikupommi sai Nõukogude Liit valmis enne Ameerika Ühendriike, kinnitatakse noorele lugejale, et kommunism toob maailma rahu. Ja selle rahu tingimustes: *Tuhanded käitised kõigis maailma maades, mis valmistavad praegu surmatoovat toodangut, lähevad üle toodete valmistamisele, mis on määratud inimeste mitmesuguste vajaduste rahuldamiseks. Hävitus- ja pommituslennukite asemel hakkavad nad tootma kiireid ning mugavaid reisilennukeid ja võimsaid transpordilennukeid, ballistiliste rakettide asemel kosmilisi rakette, tankide asemel traktoreid, suurtükkide ja mürskude asemel külmutuskappe, tolmuimejaid jms.*[121]

Rahvusvaheliste suhete utoopia ei piirdu neis aga ainult maapealsete riikidega, vaid veendumusega, et idealistlik harmoonia saab edaspidi valitsema ka planeetidevahelistes suhetes. Nimelt prognoosivad Šahražanovi raamatud, et õitsele puhkenud inimkond suunab oma jõu kosmose vallutamisele, tundmaõppimisele ja seal tsivilisatsiooni levitamisele, ning avaldavad täit kindlust, et varem või hiljem toimub Maa elanike kohtumine «taevaste naabritega».[122] Samuti ollakse veendunud, et kohtumine tulnukatega ei kujune mitte vaenulikuks, nagu seda kirjeldas USA kirjanik Herbert Wells «Maailmade sõjas», vaid naabritel hakatakse samamoodi külas käima, nagu on väljendanud Nõukogude kirjanik Ivan Jefremov. Nõukogude raamatud on veendunud, et *Maa (ja samuti teiste planeetide) saadikuil ei või olla räpaseid ja julmi eesmärke, nad ei tohi külvata vägivalda, hävitust, surma. Neil võib olla ainult üks eesmärk: mõtlevate olendite liit, koostöö looduse alistamisel, Mõistuse ja Töö ülistamine.*[123]

Utoopia: kommunismi võidukäik kogu maailmas, piiride kadumine ja uue sõbraliku maailma tulek, positiivsed kontaktid maaväliste tsivilisatsioonidega
Düstoopia: tagasilöögid kommunismileeri enda sees, NATO ja USA imperialistlikud plaanid NSVLi ja teiste riikide suhtes, tuumasõda

[121] Šahražanov jt (1964), lk 363
[122] samas, lk 364
[123] Šahražanov jt (1964), lk 364, Šahražanov jt (1983), lk 264

5.3.3 Afektiivne osa

5.3.3.1 Kodaniku õigused ja kohustused

Inimloomuse olemuse suhtes on nõukogudeaegsed õpikud ühtaegu nii mineviku kui oleviku kohalt negatiivselt meelestatud kui ka tuleviku puhul täis usku selle pöördelisse paranemisse. *Aastatuhandete kestel lõhestasid inimkonda lepitamatud klassivastuolud, kapitalistlikus maailmas toimub praegugi väga terav klassivõitlus. Vastukaaluks sellele on NSV Liidu sotsiaalseks aluseks töölisklassi, kolhoosirahva ja rahvaharitlaste liit ehk teisiti öeldes nõukogude ühiskonna kõikide klasside ja sotsiaalsete kihtide liit.*[124] Nende hinnangul pole inimloomuse vigade taga siiski mitte mingi kaasasündinud pärispatu märk, vaid väärdunud ehk siis kapitalistliku ühiskonna halb mõju, mistap inimesi annab loomulikult marksistlikus vaimus ka ümber kasvatada. Seniks aga tuleb leppida, et vähemalt kodanlikus maailmas valitseb sealse majandussüsteemi tõttu inimsuhetes totaalne düstoopia – kapital on akumuleerunud ja teatud rikaste perekondade järglased, keda nimetatakse ka parasiitideks, «sõna tõsises mõttes ujuvad rasvas: ehitavad paleesid basseinidega, mis on tehtud kullatud plaatidest, ostavad Inglismaalt losse ja veavad neid Ameerikasse, annavad lemmikkoerte auks balle ning isegi jätavad neljajalgsetele päranduse»[125].

Esmaseks ülesandeks seavad nõukogudeaegsed ühiskonnaõpetuse õpikud kodanikele ühiskonnateaduste aluste tundmaõppimise eesmärgiga teada, mis on kommunism, ja osaleda aktiivselt selle ehitamises, orienteeruda rahvusvahelistes suhetes ja saada hästi hakkama igapäevategemistes, sealhulgas langetada õigeid otsuseid ka isiklikus elus. Täpsemalt öeldes, mitte ühiskonnateadusi kui selliseid, vaid marksismi, mis on *looduse ja ühiskonna üldisi arenguseadusi, sotsialistliku revolutsiooni võitu ja sotsialismi ning kommunismi ehitamise teid käsitlevate teadusvaadete harmooniline süsteem*[126]. Tõestuseks marksismi kõikehaaravuse ja kõige seletamise võime kohta laskuvadki nõukogudeaegsed ühiskonnaõpetuse õpikud sissejuhatuseks pikkadesse seletustesse marksismi ning reaal- ja loodusteaduste seoste kohta. Ning kontrastina näitamaks marksismi paremust räägitakse kodanlikust idealismist, mis keeldub võtmast ühiskonnateaduse aluseks materialismi ning selgitab asju läbi inimteadvuse ja Jumala. Nõukogude õpikute kohaselt on läänes idealistlikud teooriad jätkuvalt populaarsed seetõttu, et need teenivad valitsevate klasside huve ja desorienteerivad paratamatult revolutsiooni poole liikuvat töölisklassi.

[124] Šahražanov jt (1983), lk 164
[125] Šahražanov jt (1964), lk 81
[126] Šahražanov jt (1983), lk 8

Nõukogude utoopiani aga liigutakse tänu marksistlikus vaimus teadlikele kodanikele. Viimaste roll maailma ajaloos on aga tõeliselt messianistlik – rajada esimestena inimkonna teed kommunismile. Tõsi, kui 1964. aasta õpiku sissejuhatus lubab, et 1980. aastaks ligi 40-aastaseks saanud õpilased veedavad oma parima vanuse ja annete suurima tõusu aja juba kommunismis, on sama lõik 1983. aasta õpiku sissejuhatusest välja võetud.

Samas, kui kodanike esmaseks ülesandeks nimetatakse marksismi vaimu omandamist, siis sõnaga «püha» iseloomustavad need raamatud kodanikukohustust teenida Nõukogude Liidu relvajõududes. Seda võivad koormaks pidada vaid viletsad argpüksid ja väejooksikud, kuid valdav osa inimesi käsitleb teenistust Nõukogude armees nende õpikute kinnitusel siiski püha õigusena.[127] Lisaks teatavad raamatud veel järgmist: *Konstitutsiooniliseks nõudeks on ka kaitsta Nõukogude riigi huve ning tugevdada tema võimsust ja autoriteeti, süvendada meie maa rahvuste ja rahvusrühmade sõprust, igati kaasa aidata avaliku korra kaitsele, hoida loodust ja kaitsta tema rikkuseid, hoolitseda ajaloomälestiste ja muude kultuuriväärtuste säilimise eest.*[128]

Nõukogude õpikud seavad ideaaliks kollektivismi. Ehk siis kui nii sõjaeelsed kui –järgsed Eesti Vabariigi tõmbavad isiklike vabaduste piiri sinnani, kuni see ei ohusta ega häiri teisi inimesi ja riike, siis nõukogudeaegsetes raamatutes piirdub isiklik vabadus kohtadega, kus indiviid ei saa kollektiivile kasulik olla või kuhu kollektiviseerimine veel jõudnud pole. Eraelu isikliku asjana enam ei nähta, sest ka see (koos perekonnaeluga) on tunnistatud ühiskondlike moraalisuhete osaks. Lenini sõnadega meenutatakse, et armastus ei ole isiklik asi, sest sellest võtavad osa kaks osapoolt ja tekib kolmas – uus elu –, mis omakorda toob mängu juba ühiskondliku huvi, ning Lenini autoriteetsele hinnangule viidates mõistetakse hukka ka vabaarmastus[129]. Ning üldiselt peetakse soovitavaks seda, et eesrindlik kodanik püüaks võimalikult suure osa oma ajast ja energiast pühendada siiski võitlusele utoopia ehk sotsialismi eest. Selgub, et mida rohkem suudab indiviid enda ja kollektiivi huvide põrkumisel otsustada viimase kasuks, seda kõrgem on äärmiselt ihaldusväärne omadus – tema kommunistlikkuse aste – ning seda küpsem on ta moraalselt ja poliitiliselt.

---

[127] Šahražanov jt (1964), lk 172
[128] Šahražanov jt (1983), lk 191-192
[129] samas, lk 240

Riik on sealjuures osa inimese elust juba lapsest saadik, sest käiakse riiklikes koolides, pärast mille lõpetamist asutakse tööle riigile kuuluvatesse ettevõtetesse ning lisaks haldab riik kogu ühiskondlikku omandit. Riigi ülimat rolli kinnitab ka õpikute kriminaalõigust selgitav osa, mis kõige karimaid karistusmäärasid, sealhulgas mahalaskmist, toovate rikkumistena räägib esmajärgus just riigivastastest kuritöödest – kodumaa reetmisest, spioneerimisest, diversioonist, ühiskondliku omandi riisumisest, valeraha tegemisest ja välisvaluutaga hangeldamisest ning alles lõpetuseks mainib ka mõrvu ja vägistamisi.

Poliitiliste vabaduste piiramist nimetavad nõukogudeaegsed õpikud möödapääsmatuiks. *Nõukogude ajakirjandus näiteks ei luba kunagi oma veergusid kasutada sõjaõhutamiseks, vägivalla ja moraalse lodevuse propageerimiseks. Meil on keelatud rahvusliku vaenu ja inimvihkamise propaganda. See on ka loomulik: keelatud on kõik see, mis on kahjuks rahvale, sotsialismile.*[130]

Esmaseks kohustuseks nimetavad need raamatud kohusetruud ja ausat töötamist ning ka sotsialistliku omanduse hoidmist ja tugevdamist. Lisaks seaduste rangele täitmisele nähakse ette käitumist vastavalt ühiselu normidele.

Utoopia: kommunismi hästi tundvad kodanikud, kes teevad hästi tööd ja propageerivad kommunistlikku õpetust
Düstoopia: moraalilõtvus, suured sotsiaalmajanduslikud lõhed läänes, kodanikud, kes riisuvad ühiskondlikku vara

5.3.3.2 Rahvuse roll

Kui Vogt[131] räägib natsionalistlikust ideoloogiast kui väga utoopialikust, mis peaks ergutama rahvast veel saavutamata nimel tegutsema ja rahvuslikest eesmärkidest kui millestki, mis seostub alati veel-mitte-tulevikuga, siis nõukogude sõnavaras on terminil «natsionalism» üheselt negatiivne tähendus. Samas pööravad kõigist 20. sajandi Eestis kasutusel olnud raamatutest rahvusküsimusele kõige enam tähelepanu nõukogudeaegsed üleliidulised raamatud. Kuigi neis pole spetsiifiliselt räägitud Eesti rahvast, rõhutavad need raamatud kõige enam rahvuste tähtsust ja riiki kui rahvuste ja nende kultuuride arengu toetajat. Sisuliselt

[130] Šahražanov (1964), lk 171
[131] Vogt, lk 218

rahvuspõhise haldussüsteemiga Nõukogude Liidu ühiskonnaõpetuses kirjeldati seda kui normaalset toimivat mudelit, mida riiklik poliitika igati toetab. Ehk siis ka nende raamatute sisu kajastab üsna ilmekalt paradoksaalset olukorda, kus üleliidulised institutsioonid «lõid» rahvusülest riigi-identiteeti, rahvusvabariigid aga rahvuskultuurilist[132].

Rahvusküsimus on näiteks üks neid kaarte, mille abil Šahražanovi toimetatud raamatud kirjeldavad oma väga erinevatest tsaari ajal repressеeritud rahvustest pärinevatele lugejatele minevikudüstoopiat: *Tsaari-Venemaal esines iga liiki rahvuslikku rõhumist alates mahajäänud rahvaste poliitilisest õigusetusest ja lõpetades nende koloniaalse ekspluateerimisega. Valitsevad klassid levitasid aastakümnete jooksul suurriiklikku šovinismi ja kohalikku natsionalismi, õhutasid vihkamist ja umbusku eri rahvustest inimeste vahel, ässitasid neid üksteisele kallale, et takistada töötajate ühinemist. Rahvuslikul pinnal puhkenud verised kokkupõrked ning tapatalgud ja pogrommid olid tavalisteks nähtusteks*[133]. Negatiivsena toodud natsionalismi ehk siis düstoopilise rahvusluse näiteid esineb nende kinnitusel kodanlikus maailmas, kus see võtab rassismi, assimiliseerimise, genotsiidi ja kapitalistide huvides rahvustevahelise viha õhutamise näol.

Kui bolševikud võimule tulid, hakkasid nad aga – Šahražanovi raamatute kohaselt – tegelema rahvusküsimuse leninliku lahendamisega. See on üks neid bolševike utoopilisi eesmärke, mis on õpikute kohaselt juba positiivse lahenduse leidnud, sest sellest räägitakse juba minevikuvormis. Programmi olemust seletatakse järgnevate sõnadega: *kehtestada rahvuste poliitiline võrdõiguslikkus, kaotada igasugune rahvuslik rõhumine: anda igale rahvale õigus iseseisvalt otsustada oma saatuse üle (enesemääramise õigus) ja võrdõiguslike rahvusvabariikide nõukogude föderatsiooni vabatahtliku ühinemise õigus; tagada kõigile rahvustele igakülgse arenemise võimalused, et saavutada rahvaste tegelik võrdsus. Rahvusküsimuse poliitilisel lahendamisel oli põhiline, et vabatahtlikult ühineksid endise Vene impeeriumi rahvused ja rahvad, kes vabalt määrasid oma saatuse ja valisid sotsialistliku arenemistee*[134].

Vene keele kui *lingua franca* tarvitamist üleliidulisena põhjendatakse ennekõike juhusena, mida pole paika pannud ükski seadusakt. Põhjuseks selle taga tuuakse asjaolud, et venelased

[132] Hallik (2000)
[133] Šahražanov jt (1983), lk 165
[134] samas, lk 166

on liidu suurim rahvus, vene keeles on rikkalik sõnavara ning see, et kõik nõukogude rahvused armastavad vene keelt lihtsalt selle pärast, et see on Lenini, Tšernoševski, Tolstoi, Tšehhovi, Puškini, Gogoli, Gorki ja Majakovski keel.

Et rahvus paljurahvuselises liidus ilmselgelt terendavate põlvkonnaüleste tulevikuhorisontide nimel ühendav faktor polnud, on ilmselt arusaadav, miks Nõukogude Liit kohandus natsionalismiga nii, et jättis selle väga rõhutatult kilbile tõstmata. Rahvuse asemel on täpselt samasse positsiooni pandud humanistliku moraaliga töölisklass (kes vastandub laostunud moraaliga kodanlusele), mis liidab ka rahvusi ja tekitab seega leninliku rahvaste sõpruse. Sestap kirjeldavadki need õpikud positivistlikus vaimus kaht rahvussuhete arenemistendentsi – ühelt poolt rahvused ärkavad just Nõukogude võimu all oma kultuuri täielikule õitsengule, teisalt aga edeneb ka nendevaheline internatsionalismi vaim. Kuigi räägitakse pidevalt erinevatest klassidest, on nende raamatute järgi Nõukogude Liidus klasside vastasseisu küsimus juba lahendatud – töölised ja talupojad on tänu vastastikkusele vajalikkusele moodustanud liidu ning intelligents polegi omaette klass, vaid hoopiski sotsiaalne grupp. Ning erinevalt natsionalistlikest rahvusutoopiatest näevad Nõukogude kodanikuõpetuse õpikud lõppeesmärgi – kommunismi saabumise ja riigi väljasuremise – ühe vajaliku eeldusena siiski klasside jäljetut kadumist

Utoopia: rahvusliku identiteediga inimesed, keda ühendab rahvusülene klassikuuluvus; riigi toetus rahvuskultuuride arengule
Düstoopia: rahvustevaheline vaen, mahajäänud väikerahvuste rõhumine suuremate poolt

5.3.3.3 Religiooni positsioon

Omaette pikema teemana väärib Nõukogude õpikute puhul käsitlemist kindlasti ateism. Nagu teatab1965. aasta ühiskonnaõpetuse programm: «Kursus annab häid võimalusi õpilaste teaduslik-ateistlikuks kasvatamiseks.» See on ühtaegu nii üks nende ideoloogia kandvamaid punkte, raamatutest pidevalt läbi jooksev teema ning tegelikult ka selles struktuuris, mahus ja süstemaatilisuses ametlik riigiusk.

Kui rahvusküsimuse käsitlemisel võib Nõukogude Eesti õpikutes öeldut pidada tegelikult ambivalentseks ja sõnades isegi väga rahvuskultuure ja rahvaste enesemääramisõigust toetavaks, siis suhtumine religiooni on äärmiselt ühemõtteline ehk siis tauniv. Kuigi religiooni

peab negatiivseks nähtuseks juba Lipilini 1927. aastal Nõukogude Liidus välja antud raamat, pole see siiski religiooni suhtes nii laiaulatuslikult ja teravalt ründav, kui käesoleva uurimistöö tarbeks analüüsitud 1960ndate ja 1980ndate õpikud. Usku kujutatakse kui teaduse otsest vastast, salakavalat vaenlast, kes võib rünnata eluga puntrasse sattunud inimesi juhul, kui kollektiiv neid enne ei päästa, ning – loomulikult – manipulatsioonivahendina kodanlike klasside käes. *Paljastada religioosset uima ja propageerida teaduslikku ateismi – need nõuded esitab igale kommunistlikule noorele ÜLKNÜ põhikiri*[135], meenutab kooliraamat õppureile.

Prantsuse revolutsioon oli esimene, mis tõi ateismi kultiveerimise riiklikule tasemele, kuid toonased eksperimendid usu elimineerimiseks ei kestnud väga kaua ega saavutanud totaalset efekti. Hoopis uuele tasemele viisid riikliku ateismi Venemaal 1917. aastal võimule tõusnud jõud. Samas ei kippunud Jumal venelaste hingest sugugi kohe pärast revolutsiooni kaduma ning oli sellega omal moel häbiks marksistlikule teooriale, mille üks kandepunkte oli ka ateismi võidukäik, ja see anomaalia tekitas võimudes kimbatust.[136]

Üht märki muutunud tuultest, enne mida 1927. aastal ilmunud raamatu kirjutanud Lipilin veel usku üsna lakooniliselt tagurliku nähtusena kirjeldab ning hilisemad õpikud religiooni vastu tuliselt ja paljusõnaliselt võitlevad, võib ilmselt tuua välja sellesama 1927. aasta detsembrist, kui kommunistliku partei häälekandja Pravda kuulutas usu proletariaadi ja sotsialismi klassivaenlaseks.[137] Lenin oli surnud, NEPi ajastu majanduses lõpukorral ning endine preestriseminari õpilane Jossif Stalin oma võimu konsolideerimas. Just viimase ajal võttis usuvastane võitlus tugevamad tuurid ning ilmselt ei näinud põhjust ka ateistliku võitluse mahendamiseks, sest aastal 1937 oldi sunnitud Nõukogude Liidus endas tunnistama, et ilmselt on veel kuni kolmandik linna- ja kaks kolmandikku maarahvast jätkuvalt praktiseerivad usklikud[138].

Ateistlik võitlus ei vaibunud ka pärast Stalini surma 1953. aastal. 1954. aasta juulis andis kommunistlik partei Nõukogude Liidu koolidele käsu suurendada oma pühendumist ateismile: ateismist oli saanud selle impeeriumi riigiusk samamoodi nagu kristlusest sai

[135] Šahražanov jt (1983), lk 229
[136] McGrath, lk 165
[137] samas, lk 166
[138] samas, lk 166

Rooma impeeriumi riigiusk pärast keiser Constantinose pöördumist.[139]

Kuigi Nõukogude õpikud süüdistavad kodanlikke ideolooge rahvamasside ajaloolise rolli eitamises ja suurmeeste isikukultuse loomises, on tegelikult nende enda lehekülgedel jätkuvalt ka olemas pühakud, keda austatakse ja kutsutakse austama üsna samamoodi nagu seda tehakse näiteks õigeusus või katoliikluses: *Töölisliikumine tõi esile kommunistliku ideoloogia suured loojad, kogu maailma töötajate juhid – K. Marxi, F. Engelsi, V. I. Lenini. Marksismi-leninismi rajajatel olid väljapaistvad omadused: sügava teadusliku ettenägemise anne, revolutsiooniliikumise kogemuse loomingulise üldistamise võime, teooria ja praktika ühendamise oskus, organiseerimistalent, vankumatu võidutahe, isiklik mehisus ja võlu. Inimkonna sügav austus ja armastus on tänutäheks neile selle tohutu panuse eest, mis nad andsid töötajate vabastamise eest peetavasse võitlusse.*[140]

Tõsi, kui Lipilini raamatus oli aupaiste ennekõike Lenini ja Krupskaja kohal, siis Nõukogude Eestisse jõudnud õpikutes jagab nende ning Marxi ja Engelsi sära veel terve rida hiljem isiklike kangelastegudega end kommunistlike õpikute lehekülgedele eeldatavalt igavesse aupaistesse tõstnuid. Tuleb märkida, et sellised poolpühaklikke persoone, kelle laitmatut elukäiku õpilastele üsna detailselt kirjeldatakse, leidub rohkem 1963. kui 1983. aasta raamatus. Näiteks NLKP keskkomitee presiidiumis istuvad mehed, kelle erilist tarmukust esile tõstetakse, endine vapper partisan ja hilisem edukas kolhoosijuht Kirill Orlovski, usin kangur ja kommunist Julia Vetšerova, noortööline ja kommunistlik noor Robert Malozemov, kes kõigepealt pöördus ära oma usklikest vanematest ja seejärel võttis kollektiivi abil oma vanemailt ka kuue õe-venna hooldusõiguse.

Lisaks erinevatele «pühakutele» on Nõukogude Eesti õpikutes olemas ka oma langenud ingel – Jossif Stalin. Tema langemisprotsessi kirjeldusele pühendatakse 1964. aasta õpikus koguni mitu lehekülge. Sarnaselt Luciferiga pärines ka Stalin heast algest ehk siis Nõukogude korra puhul Lenini lähikondlaste seast. Aga, nagu ka õpilastele selgitatakse, märkas Stalini jämedat käitumist juba Lenin ise ja juba 1922. aastal: *Nõukogude riigi edusammudest hakkas Stalinil pea ringi käima.*[141] Ning hetkekirjeldusena räägitakse õpilastele uuest leninlikku tüüpi juhist Nikita Hruštšovist ning tema elust alates sünnist ja komparteiga liitumiseni.

---

[139] McGarth, lk 168
[140] Šahražanov jt (1983), lk 63
[141] Šahražanov jt (1964), lk 184

Kui juba eelpool sai mainitud, et ka kommunism seadis oma doktriini inimeste eraelule, mis väga palju ei erinegi kristluse omast, siis juurde võib veel lisada, et sarnaselt ristiusule nägi ka kommunism nendes õpikutes ette moraalse puhtuse hoidmist. Ning sotsialismi nähakse progressiivse jõuna, mis puhastab ühiskonda vanadest pahedest: *Sotsialism hävitas vana elulaadi alused: kõrtside ja mülgaste, peeruvalguse ja kiriku, kaardimängu ja harimatuse asemele on astunud klubid, teatrid, kultuuriülikoolid, heakorrastatud elamud, raamatud, elekter ja televisioon.*[142] Kusjuures, neid vanu pahesid seostatakse ka kirikuga – näiteks toob Šahražanov välja, et usupühadega ei kaasne mitte ainult müstilised kombetalitused, vaid ka joomine, kaklused ja töödistsipliini rikkumine.

Eraldi hoiatavalt tuuakse välja sektid, mille alla ei liigitada denominatsioone mitte tänapäeval levinud Isa, Poja ja Püha Vaimu tunnistamise või mittetunnistamise küsimuse alusel, vaid pigem suhtestumise järgi Nõukogude riigikorda. Niigi negatiivses valguses kujutatavatest usklikest on vähem halvad reformatsioonieelsed kirikud ehk siis oma õigeusk, mis on oma klassikalises mudelis enamasti riigiga seotud, ja katoliiklus, mille doktriin nägi vähemalt vabastusteoloogia tekkeni ette riigitruudust, ning üldiselt nimetatutena protestantism ja muhameedlus. Halvematena ehk siis sageli psüühilisi haigusi ja enneaegset surma kaasa toovatena[143] on kirjeldatud aga sekte. Viimase liigituse kohta on joonealuses märkes öeldud, et need on viimasel ajal aktiviseerunud lääne (ehk siis halva kodanliku maailma) päritoluga denominatsioonid – baptistid, adventistid, viiekümnelased jne – ning Nõukogude-vastased ja tervete inimeste kallal kuritegusid toime pannud usud – jehoovatunnistajad, vanausulised ja uniaadid. Selle kaasaegses teoloogias levinud seisukohtadest suhteliselt erineva jaotuse (näiteks nii protestantismi kui sekti defineerimisel) taga on ilmselgelt poliitilised kaalutlused. Kui n-ö lääneliku päritoluga «sektide» probleem oli ilmselt juba iseenesest nende tihedad sidemed usukaaslastega teiselpool piiri, siis jehoovatunnistajad eitavad riiki ja koos sellega ka näiteks õpikus pühaks tituleeritud armeeteenistust ning uniaadid ehk kreekakatoliiklased elavad valdavad Lääne-Ukrainas ning Vene keskvõimule ja sellega seotud õigeusu kirikule vastandusid nad juba tsaariajal.

N-ö religioosseks sihiks on neis raamatutes soov saavutada tõde ehk usaldusväärset arusaamist ümbritsevast. Selle saavutamiseks ei pelga need raamatud kasutada rohkelt

[142] Šahražanov jt (1983), lk 239
[143] Šahražanov jt (1964), lk 290)

kristliku taustaga kõnekujundeid omistada Leninile tähendamissõnu, mida juba ammu enne on tuntud Piibli tähendamissõnadest Kristuse mõtetena, ning koguni rääkida kommunismi ehitamise kolme põhilise ülesande vastastikusest seotuses määral, et neid nimetatakse kolmainsaks ülesandeks[144]. Ja religioosseks utoopiaks on antud juhul muidugi loomulikult kommunismi endasse jõudmine. Milleks on loomulikult vaja ka kõiges vaimus kasinust ja meeleparandust, sest *ahnitsejad kommunismi ei pääse*[145]. Ning nii, nagu Piiblis hoiatatakse inimesi leiguse eest usus (vt nt «Aga nüüd, et sa oled leige ja mitte külm ega kuum, sülitan ma su välja oma suust.», Ilm. 3:16), tunnistavad ka need raamatud kõige ohtlikumateks mitte vaenlased ega sõbrad, vaid ükskõiksed.

Utoopia: materialistlik-ateistlik inimene
Düstoopia: kristlane

4.3.4 Käitumuslik osa

4.3.4.1 Ootused inimese käitumisele

Põhiline tööülesanne, mida *homo soveticus*elt ka omaalgatuslikult oodatakse, näikse olevat kommunismi ehitamine. Aga juba seda protsessi kirjeldab Šahražanovi õpik utoopiat sisaldavates toonides. *Ehitada kommunismi – see tähendab lasta käiku uusi tehaseid ning vabrikuid, elektrijaamu ja raudteid, kasvatada viljasaake, et sellega luua eluks vajalike tööstus- ja põllumajandussaaduste küllus; see tähendab leiutada ning tootmisse juurutada keerulisi mehhanisme ja automaatseadmeid, mis võimaldavad lühendada tööaega, teevad töä loovaks ja rõõmupakkuvaks; see tähendab püstitada heakorrastatud elumaju, sanatooriume, kultuuripaleesid, rajada staadione, et selle kaudu kindlustada inimestele pikka iga ja head tervist, muuta kauniks nende igapäevast elu; see tähendab tugevdada uusi ühiskondlikke suhteid inimeste vahel; see tähendab kasvatada kommunistlikku inimest – väsimatut loojat, kes on igakülgselt ja harmooniliselt arenenud, kelles on ühendatud vaimne rikkus, moraalne puhtus ja kehaline täiuslikkus.*[146]

Mõne asjaga on Nõukogude kodanikud nende raamatute kinnitusel ka juba ise omal algatusel hästi hakkama saanud – näiteks talurahvas astus 1930ndail sotsialistliku arenemise teele ja läks ise kolhoosi (sellele väitele on lisatud tunnistus, et Baltimaades, Lääne-Ukrainas, Lääne-

[144] Šahražanov jt (1964), lk 208
[145] samas, lk 267
[146] samas, lk 4

Valgevenes ja Moldovas toimus kollektiviseerimine alles sõjajärgseil aastail, igasuguste ajalooliste täpsustusteta, miks see protsess neis kohtades mõnevõrra viibis).

Ühiskondlikest liikumistest rääkivas peatükis nimetatakse massilisemateks ametiühinguid, komsomoli, kooperatiive ning teaduslikke, tehnilisi, spordi- ja kultuuriühinguid. Esimesena mainitute liikmesust kujutatakse kaunis sundusliku valikuna, sest nendega kaasnevad näiteks kõrgem töövõimetustoetus ning esmajärjekord kohtadele puhkekodudes, sanatooriumites, pioneerilaagrites, lastesõimedes ja –aedades. Küsimusele komsomoli astumise vabatahtlikkusest annab ilmselt parima vastuse lause, mis sedastab kindlas kõneviisis: «*Meie maa noored inimesed veedavad üle kümne aasta oma elu parimast ajast leninliku komsomoli ridades.*[147]» Talurahva ühiskondliku organiseerumise võimalusena pakutakse välja ka kolhoose.

Ainus ühiskondlik organisatsioon, mis eksisteerib variandina läbi kõigi Eesti 20. sajandi ühiskonnakordade on Punase Risti Selts, millele vaid üleliidulised kohalikku spetsiifikat mittearvestavad raamatud pakuvad juurde ka Punase Poolkuu Seltsi.

Ühiskondlike organisatsioonide alajaotuses pole märgitud vaid Kommunistlikku parteid ennast – sellele on pühendatud omaette suur peatükk, millest iga taibukam noor lugeja peaks aru saama, et see on ainus mitteriigivastane (ehk siis eelmainitud mahalaskmisohtu mitte kaasa toov) variant poliitiliseks ja lennukamaks ühiskondlikuks tegevuseks. Üheparteisüsteemi kuidagi ei põhjendata, küll aga võrreldakse Konrad Adenauerit Adolf Hitleriga seetõttu, et 1957. aastal keelas Saksa FV ära kommunistliku partei, ning märgitakse, et USAs on võetud vastu rida antidemokraatlikke seadusi, mis piiravad kommunistide õigusi. Justkui üllatunult märgib õpiku autor: «Palju aastakümneid kiitlesid kodanluse ideoloogid, et nende maadel valitseb mõttevabadus. Nüüd aga püütakse imperialistlikes riikides trellide taha paigutada… marksismi-leninismi.»[148]

Utoopia: vabatahtlikult kollektiviseerunud inimene, kes osaleb ka läbi ühiskondlike organisatsioonide aktiivselt kommunismi ehitamises
Düstoopia: kommunistlike parteide keelustamine lääneriikides

[147] Šahražanov jt (1964), lk 173
[148] samas, lk 348

4.3.4.2 Ajakirjanduse roll

Meediakasutuse puhul näikse Nõukogude õpikud võtvat paratamatusena seda, et on olemas raadiojaamad Vabadus ja Vaba Euroopa, ning räägivad neist ise – hoiatades õpilasi, et neil kanaleil levib reaktsiooniline propaganda, püütakse laimata kommunismi ja ülistada kapitalistide saavutusi.

Läänemaailm on nende hinnangul düstoopiasse langenud ka kõlbeliselt: *Kodanliku ideoloogia kriis ilmneb ka kultuuri ning moraali languses ja kuritegevuse kasvus. Raamatukaupluste letid, teatrilavad, kino- ja televisiooniekraanid on üle ujutatud alaväärtuslikest teostest, mis ülistavad julmust ja vägivalda, kiidavad kõlvatust, äratavad madalaid instinkte. Maalikunstis on saanud moodsaks vooluks mõttetu joonte ja punktide kokkukuhjamine, mis pretendeerib inimpsüühika saladuste avamisele. Muusikas asendab meloodiat ning harmooniat metsik helide kakofoonia. Skulptuuris võib näha koletislikke arusaamatuid konstruktsioone, mis mõjuvad eemaletõukavalt.*[149]

Kui Lipilin kirjeldas lehtede lugemist ja tellimist ühe kollektiviseerimise tulemusena tekkinud positiivse tendentsina, siis Šahražanovi õpikud ajakirjanduse positiivsest rollist praktiliselt ei räägi. Küll aga leiab meedia tähtsus positiivses võtmes äramärkimist varem juba mainitud Gorbatšovi ettekandes, mis on ära toodud krestomaatias. Ta küll ei erguta kodanikke lugema, küll aga räägib ajakirjanduse tähtsusest rahvahulkade arvamuse kujundajana ning avaldab arvamust, et meedia peab rohkem analüüsima, tõstatama probleeme ja pakkuma lahendusi ning mis tahes katsed lämmatada või ignoreerida ajakirjanduses ilmuvat põhjendatud kriitikat peavad läbima «printsipiaalse parteilise hinnangu».[150]

Utoopia: (eksisteeris ainult Gorbatšovi kõnes, mille sisu viitab, et autor soovib arvustada seni kehtinud tsensuuri) põhjendatud kriitika tegemine ja lahenduste pakkumine ajakirjanduses
Düstoopia: läänelik moraalne langus, mille põhjustajaks on meedia; lääne poliitiline propahanda

[149] Šahražanov jt (1983), lk 93
[150] Gabrijelov jt, lk 366

4.4 Õpikud 1990ndail

4.4.1 Üldiseid tendentse

Pole ilmselt üllatav, et 1990ndatel, kui taasiseseisvunud Eesti Vabariigis hakati ümber kujundama peaaegu kõiki ainekavu, oli just kodanikuõpetus see, mis nõudis kõige vaevarikkamaid pingutusi.[151] Kui nii reaal- kui loodusteadustes jäi enamik süsteemi aluspõhimõtteid ikkagi samaks ning isegi humanitaarsetes rahvusteadustes nagu kirjandus, emakeel või ajalugu oli siiski arvestatav osa varem õpetatust ka uude riigikorda sobitatav, siis ühiskonnakorralduse totaalne muutumine tähendas ühtlasi ka seda, et kodanikuõpetuse kui aine sisu pidi minema täielikule ümbervahetamisele. 2000. aastal tolleks ajaks loodud Eesti kodanikuõpetuse seisu vaaginud Rein Ruutsoo märkis hoopis, et riigikesksel ühiskonnakäsitlusel on jätkuvalt suur jõud ning ühiskonnaõpetuseks nimetatud raamat võib nii osutuda tegelikult hoopis autoritaarselt sõnastatud riigiõpetuseks ning kodanikukäsitlus riigialama puiseks, elukaugeks ja raskesti mõistetavaks instrueerimiseks; tema hinnangul on ka taasiseseisvumisjärgsed ühiskonnaõpetuse käsitlused riigi- ja rahanduskesksed.[152]

Vogti hinnangul muutusid pärast 1989. aastat idaeurooplaste utoopiates kõige silmatorkavamateks kolm teemat: liberalism, tarbimine ja rahvuslus ning neist asjadest saigi Ida-Euroopale utoopia, hea ühiskonna visioon, mis vastandus kõige selgemini kommunistliku süsteemi reaalsusele.[153] 1990ndate aastate kodanikuõpetuse õpikutest siiski nii lihtsustatud pilti ei paista.

Kui iseloomustada ühe sõnaga kolme käesoleva uurimuse tarbeks analüüsitud raamatut, võiks öelda, et Ilje Piiri, Sulev Valdmaa ja Inger Kraavi 1992. aastal ilmunud «Kodanikuõpetus: 9. klass» on konservatiivne, Viljar Peebu ja Priit Kama 1996. aasta «Kodanikuõpetus» juriidiline ning Leili Möldre ja Anu Tootsi 1999. aasta «Kodanikuõpetus: XII klass» sotsiaaldemokraatlik. Kõige õpilasesõbralikum keelelt ja sisu mitmekesisuselt näib analüüsitavatest ainus põhikooliraamat, mis toob värvikaid näiteid erinevatest valdkondadest ja ei koorma suure üldteoreetilise mahuga, autorite pärinemine erinevatest sotsiaalteaduste aladelt on ilmselgelt tuntav ja rikastav. Kahe juristi – Peebu ja Kama – raamatu puhul torkab silma selle orienteeritus praktilistele ühiskonnaelu oskustele nagu ettevõtte asutamine või kohtus enda kaitsmine: 101-leheküljelisest raamatust 18 lehekülge on puhtalt erinevate

[151] Kukemelk jt, lk 70
[152] Ruutsoo (2000)
[153] Vogt, lk 10

lepingute ja põhikirjade näidised, millele lisandub kaheksa lehekülge valdkonnapõhiselt liigitatud Eesti Vabariigi seaduste loetelu viidetega Riigi Teataja numbritele, kust neid leida saab. Möldre ja Tootsi õpik keskendub aga täpselt vastupidiselt eelmisele raamatule niivõrd suuresti täiesti poliitfilosoofiale, et kognitiivsete teadmiste alla käivaid juhtnööre ühiskonnas toimetulekuks õpilane sealt peaaegu ei leiagi.

4.4.2 Kognitiivne osa

4.4.2.1 Poliitiline süsteem

Kognitiivse osa selgitamisel ja põhjendamisel on kolm käesoleva uurimuse tarbeks analüüsitud õpikut võtnud üksteisest kaunis erinevad lähtepunktid. Piir, Valdmaa ja Kraav keskenduvad poliitilisele ja sotsiaalsele ajaloole, Peebu ja Kama õpik järgib n-ö juriidilist suunda, võttes aluseks ja valitseva olukorra põhjenduseks riigiõiguse ajaloolise arengu alates antiikmaailmast, ning Möldre ja Toots omakorda pühenduvad erinevate poliitfilosoofiliste mõtete tutvustamisele.

Kolmest analüüsitavast 1990ndate kodanikuõpetuse õpikust vanim – Piiri, Valdmaa ja Kraavi oma – alustab Eesti konstitutsioonilise raamistiku tutvustamist sõja-eelsest Eesti Vabariigist, märkides, et selle esimene põhiseadus oli üks oma aja demokraatlikumatest. Üsna kiretult lähevad nad edasi 1934. aastal jõustunud Vabadussõjalaste Liidu esitatud põhiseaduse paranduste juurde, märkides, et neid riigipöörde tõttu suures osas ei jõustatud ning 1937. aastal Rahvuskogus vastu võetud konstitutsioon tegi riigipeaks presidendi, kellel olid suhteliselt laialdased õigused.

Piiri, Valdmaa ja Kraavi õpik kasutab riikide põhilise liigitamismeetodina vahet demokraatia ja diktatuuri vahel. Düstoopiaks on nende õpikus selgelt viimase erivariandid autokraatia ja totalitarism. Neist esimese puhul heidetakse ette, et seal ei arvestata mitte seadusi, vaid valitseja või valitseva grupi huve, ning teises sekkutakse totaalselt inimeste eraellu. Hea ja halva näitlikustamiseks tuuakse vastanditena välja Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liit. Samas õigustab see raamat ka riigipoolseid piiranguid: *Iga riik püüab kindlustada ja arendada seda korda, mis parasjagu kehtib, seetõttu taunib ta neid isikuid ja organisatsioone, kes kehtiva korraga rahul ei ole. Üheski riigis ei ole lubatud niisugused ühingud, mis on oma eesmärgiks seadnud kehtiva korra vägivaldse muutmise. Nt. Eesti Vabariigis oli kuni 1940. aasta suveni keelustatud EKP tegevus, sest tema eesmärk oli nõukogude võimu*

taaskehtestamine.[154] Nad on ainsad, kes räägivad nii mineviku (ennekõike 1924. aasta detsembri, aga ka vapsidest ja lõpuks ainuparteiks jäänud Isamaaliidust 1930ndail, tuues paralleele Pätsi pöörde ning toonase Saksamaa ja Itaalia vahel) kaasaegses kontekstis negatiivsest stsenaariumist, mille järgi on olemas võimalus, et keegi võiks astuda Eestis valitseva riigikorra vastu ning hoiatavad, et selline tegevus on karistatav.

Peep ja Kama alustavad oma selgitusi antiikõiguse juurest, liiguvad sealt edasi anglosaksi ning kontinentaalõiguse, viimase puhul veel romaani ja germaani õiguse vahede selgitamisele. Lisaks pühendavad nad mitu lehekülge veel varasematel sajanditel Eesti territooriumil kehtinud talurahvaõigusele. Nad toovad näiteid teistest Eestiga sarnastest õigussüsteemidest ja vastandavad neid siis kahele ilmselgelt düstoopilisena kujutatud õigussüsteemile – sotsialistlikule minevikus ja šariaadile olevikus. Neist esimese negatiivsete aspektidena toovad nad välja eraomandi ja privaatsuse mittetunnustamist ning kohtunike allutamist parteisüsteemile. Islamiõigust kirjeldavad aga arhailisena. Nad rõhutavad, et Eesti on õigusriik ja igasugust võimu saab siin seetõttu teostada vaid seaduste alusel.

Kui praktiliselt kõik ülejäänud 20. sajandi Eesti Vabariigi kodanikuõpetuse õpikud rõhutasid riigi koosnemist rahvast, territooriumist ja võimust, siis Peep ja Kama toovad eraldi välja rahvuse kui riikluse kandja, märkides, et territoorium on erinevatel aegadel kasvanud ja kahanenud. Nende paradigmas on tähtis kodakondsus, mille kohta nad märgivad, et see omandatakse sünniga ehk vereõiguse alusel ning alles seejärel ütlevad, et leidub ka üksikuid riike (nende selgituste kohaselt ennekõike Ladina-Ameerikas omal ajal sisserände arvelt kasvanud maade seas), kus see saadakse päikeseõiguse alusel, ja et hiljem on võimalik ka naturalisatsioon.

Paradoksaalselt paistab Möldre ja Tootsi õpikuis ka nende sugulus nõukogudeaegsete õpikute, täpsemalt öeldes nende ajalooliste formatsioonide teooria ja ühiskondliku elu dialektilisuse poolest. Nii näiteks räägivad nad kapitalismieelsetest ühiskondadest, mis olid seisuslikud ja mida iseloomustas vähene sotsiaalne mobiilsus, ning sellest, et enamik ühiskonna arengu protsesse on sellised, et ühed võidavad ja teised kaotavad. Ka tundub nende lähenemine kiriku ja ühiskonna suhtele kandvat endas marksistliku mõtte alget, mille kohaselt sai ühiskondlik mõte hakata arenema alles kiriku mõju taandudes. Poliitökonoomilise mõtte arengust rääkides

[154] Piir jt, lk 33

pühendavad nad suhteliselt palju tähelepanu Karl Marxile, keda ülejäänud kaks siin analüüsitavat 1990ndate õpikut ei puuduta. Ka on nende raamat ainus, mis pühendab tähelepanu sotsiaalse kihistumisega tekkivatele probleemidele ja nimetavad ühe riigi ülesandena ka sotsiaalsete lõhede kontrolli all hoidmist. Teisele maailmasõjale järgnenud olukorda iseloomustavad nad esimese, teise ja kolmanda maailma võtmes, kusjuures teise ehk siis sotsialismileeri kohta väidavad, et nii majandus kui teadus olid seal kõrgel järjel, vaid valitsemiskord oli totalitaarne ning inim- ja kodanikuõigused puudusid.

Kaasaegset Eesti situatsiooni iseloomustavad nii Piir, Valdmaa ja Kraav kui Möldre ja Toots kui siirdeühiskonda. Esimesed näiteks tunnistavad, et Eesti parteisüsteem pole veel välja kujunenud, mistap seda on raske paigutada vasak-parempoolsuse skaalale. Möldre ja Toots aga pakuvad üleminekuajaks kõigile Nõukogude bloki maadele 15-20 aastat. Nad ei näe üleminekuprotsessi üdini ohutuna ja toovad välja rea võimalikke düstoopiasse langemisi. Halbade variantidena mainivad nad masside radikaliseerumise ja diktatuuri tekke, selle, et demokraatia paistab liiga ebaefektiivsena ja asendub autokraatiaga, liialt tehnokraatliku majanduspoliitika, mis jätab liigselt hooletusse sotsiaalvaldkonna, populismi, rahvuskonflikte ning võimalust, et endise väärtussüsteemi purunedes tekib ideoloogiline vaakum koos liigse materialismi ning inimeste kultuurilise ja eetilise tasemel langusega. Pessimistlikult märgivad nad oleviku-Eesti kohta ka seda, et kaugeltki kõik ametnikud pole pädevad ja ausad, uued ettevõtted ja ühingud toimivad vaevaliselt ning tasakaalu puudumine võib tekitada soovi «müüa riik välismaalastele maha».

Kõige rahvuslikum on neist kolmest õpikust Piiri, Valdmaa ja Kraavi oma. Riigi eesmärgina mainivad nad riigitruu kodaniku kasvatamist ning ainsana kolmest räägivad nad Eesti Vabariigi sümboleist, nende ajaloost ja tähendusest. Nii, nagu konstitutsiooniliste aluste puhul räägivad nad ennekõike Eesti Vabariigis toimunust, keskenduvad nad ka näiteks parteisüsteemi tekke selgitamiselt eesti rahvusele, rääkides sellest, kuidas eestlasi kuulus juba tsaariajal parteidesse.

Möldre ja Tootsi raamatu selge ideaal on heaoluriik, mille definitsioon on järgmine: *Heaoluriik on niisugune riigikorraldus, mis tungib majandusliku taastootmise ning jaotamise protsessidesse, et parandada inimeste toimetulekuvõimalusi, kaitstes neid tururiskide eest ning leevendades elu bioloogilistest tsüklitest tekkinud riske. Näiteks ei suuda inimene oma elu algus- ja lõpp-perioodil ise endale elatist teenida, samuti võib igaüks haigestuda või siis*

kaotada töö.[155] Nad legitimiseerivad oma väite sedastusega, et selline heaoluriik ja segamajandus on tänapäeval kõigis arenenud riikides.

Heaoluriigi tekke ajalugu tutvustades libisevad Möldre ja Toots taas marksistliku taustaga selgitustesse, öeldes näiteks, et maailma vanim heaoluriigi variandi – Bismarcki-aegsel Saksamaal tekkinud konservatiiv-korporatiivne mudeli – eesmärgiks oli võimude soov lämmatada proletariaadile sotsiaalturva pakkudes töölisklassi reaktsioonilisi meeleolusid. Viimatimainitud ja ka raamatu ilmumisaegsele Saksamaale omistatava mudeli negatiivse küljena toovad nad välja selle, et see soosib kõrge kvalifikatsiooni ja pika tööstaažiga inimesi, orienteerub palgatöötajaile ja mitte ülalpeetavaile või tõrjutuile ning ei näe naist mitte võrdsena tööjõuturul, vaid koduhoidjana. Liberaalse heaolumudeli nõrkusena toovad nad välja selle, et see pole suutnud siiani vaesust leevendada, ning mainivad korraks isegi taas pisut NSVLi kodanikuõpetuse õpikuid meenutavat Ameerika-düstoopiat – seda, et USAs elab 10 protsenti elanikkonnast allpool vaesuspiiri. Kolmas variant on nende sõnul Skandinaaviamaade sotsiaaldemokraatlik heaolumudel, mis rõhutab solidaarsust. Ühtki varianti autorid Eestiga seostanud pole, kuid arvestades, et ainult viimatimainitu puhul pole nad välja toonud negatiivseid külgi, võib seda tõlgendada kui varjatud toetusavaldust sotsiaaldemokraatlikule mudelile.

Kasutades retoorikavõttena umbisikulist tunnustamist, ütlevad Möldre ja Toots, et *üha rohkem populaarsust võidab ka «kolmanda tee» kontseptsioon, mille kohaselt saab ühitada kapitalistliku ühiskonna liberaalse turumajanduse ja sotsialistliku ühiskonna sotsiaalse heaolu põhimõtted*[156]. Selle praktika elluviijana nimetavad nad toonast Suurbritannia peaministrit Tony Blairi. Riigi sekkumisel majandusse näevad nad selgeid piire ning Eestit näevad faasis, kus ta on tagasiteel turumajanduslike riikide hulka.

Piir, Valdmaa ja Kraav rõhutavad, et võimude lahususe põhimõte tähendab, et kõik kolm haru on omavahel võrdsed ning üksteisest sõltuvad, rõhutades, et valitsus ei anna välja seadusi, vaid ainult valmistab neid ette ja viib ellu.

Peep ja Kama tõstavad esimesele kohale parlamentaarsuse, öeldes, et just riigikogu valimistulemustest sõltub kuni järgmiste valimisteni riigi poliitiline kurss. Düstoopiana

[155] Möldre ja Toots, lk 15
[156] samas, lk 49

toovad nad välja olukorra, kus valitsuses on liiga palju erakondi, sest see killustab ja destabiliseerib poliitilist elu. Nende kirjelduste kohaselt on Eestis küsimus aga lahendatud häältekünnisega. Kuigi üldiselt ükski siin analüüsitud Eesti Vabariigis ilmunud kodanikuõpik säravaid isikuid poliitikas esile ei tõsta, on muidu presidendi institutsiooni üsna neutraalse ja esinduslikuna kujutanud Peep ja Kama siiski teinud ühe erandi: *Arvestades Lennart Meri isiklikke omadusi ja välispoliitikaalast kogemust (eestiaegse kõrge diplomaadi poeg, taasiseseisvunud Eesti esimene välisminister) on president mänginud Eesti välispoliitika kujundamisel palju olulisemat rolli, kui põhiseadus seda ette näeb.*[157] Eesti kui juba ajalooliselt progressiivse riigi kuvandit toestavad nad aga mainides ära selle, et tänapäeval üle Euroopa levinud õiguskantsleri institutsiooni võttis Eesti aastatel 1938-1940 kehtinud põhiseaduse ajal kasutusele esimesena pärast Põhjamaid.

Möldre ja Toots aga annavad erinevate võimuharude tutvustamisel parlamendi rollile marginaliseeriva hinnangu, öeldes, et seadusandlike kogude kuldajaks peetakse 19. sajandit ning tänapäeval on need demokraatia oluline garantii ja sümbol, mõned leheküljed hiljem aga nendivad, et kuigi parlamendi roll seadusloomes on kahanenud, säilib tema tähtsus sotsiaalse kommunikatsiooni kanalina. Samas antakse hukkamõistev hinnang inimestele, kes parlamendis fraktsioone vahetavad: *nn ülejooksikud kaotavad usaldusväärsuse nii teiste parlamendiliikmete kui ka valijate silmis.*[158]

Möldre ja Tootsi sõnul nõuab nüüdispoliitika kiiremat ja asjatundlikku otsustamist ja tegutsemist, mistap ongi oma suurema aparaadiga täitevvõimul tugevam positsioon. Täidesaatva võimu kohta ütlevad, et poliitiliste ja ametkondlike huvide tasakaalustatus peaks olema tagatud läbi ministrite ja kantslerite, kuid toovad samas kaasaegse olukorra iseloomustuseks ka tõdemuse, et Eesti *lühikeste traditsioonide tõttu tuleb ikka veel ette olukordi, et ministri vahetusega kaasneb ka selle ministeeriumi tippametnike lahkumine.*[159] Samas toovad nad ka täidesaatva võimu juures välja 20. sajandil kerkinud mure, milleks on ametnike kutse-eetika ja pädevuse, bürokraatide omavoli ja ülbuse probleem[160]. Nad käsitlevad seejärel erinevates riikides katsetatud võimalusi ametnike kontrollimiseks, kuid lõpptulemusena jääb siiski mulje, et probleem on alles.

---

[157] Peep ja Kama, lk 36
[158] Möldre ja Toots, lk 90
[159] samas, lk 94

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: demokraatia, kolme võimuharu tasakaalustatus
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: diktatuur, autokraatia

Peebu ja Kama utoopia: toimiv õigusriik, parlamentaarsus
Peebu ja Kama düstoopia: sotsialism, šariaat, poliitika liigne killustatus

Möldre ja Tootsi utoopia: Anthony Giddensi kirjeldatud kolmas tee; täidesaatva võimu keskne professionaliseerunud poliitika.
Möldre ja Tootsi düstoopia: diktatuuri või populismi võidukäik, sotsiaalsed probleemid; USA liberaalne mudel, kus 10 protsenti elanikkonnast elab allpool vaesuse piiri, ametnike ebapädevus ja ebaausus

4.4.2.2 Majandus ja kodanikuteenused

Piiri, Valdmaa ja Kraavi õpiku majanduspoliitiline hoiak on konservatiivne: nad ütlevad, et riik ei tohi kulutada rohkem kui on tema sissetulekud, ning möönavad, et tulude kasvades võivad ka riigi kulud kasvada nii nagu see on toimunud näiteks Rootsis, mille majanduslik seisund võimaldab kõrgeid makse ja suuremaid sotsiaalkulutusi. Lastetoetuste näitel nad küll räägivad, sellest, et riik toetab peresid, kuid hoiatavad samas selgelt majanduslike riskide eest selliste väidetega nagu «*Üksikemade sissetuleks (1 inimese kohta) on märgatavalt väiksem kui teistel peretüüpidel, kuigi ta saab riigi poolt ka toetust. Riigi poolt makstakse vallasema toetust lapse 16-aastaseks, päevases õppevormis õppijatele 18-aastaseks saamiseni või päevase üldhariduskooli lõpetamiseni 0,2 miinimumpalka kuus, aga see ei kompenseeri nähtavasti puudujäävat. Majanduslikel põhjustel peab üksikema varakult tööle minema.*»[161] ning «*Tavaliselt on majanduslik olukord kõige parem lasteta abielupaaridel, viletsam lastega perekondadel ja kõige kehvem 3 või enama lapsega perekondadel.*»[162] Nende utoopia ei paista seisnevat mitte heaoluriigi mudelis, vaid hoopiski sellessamas sõjavaheliste perioodide haritud rahva mudelis, sest imperatiivses vormis leiavad nad, et riigi järelevalve all peab Eesti haridus püüdlema euroopalikule standardile ning sellele, et Eesti koolilõpetajad pääseksid õppima teiste maade koolidesse ning just läbi hariduse saab Eesti integreeruda Euroopasse.

Peep ja Kama selgitavad Eesti majandusliimat äriõigust tutvustava peatükiga, kus nad

---

[160] Möldre ja Toots, lk 99
[161] Piir jt, lk 17
[162] samas, lk 18

selgitavad detailselt, milliseid äriühinguid on võimalik asutada ja isegi seda, millist oleks kõige kasulikum asutada, ning selgitavad raamatupidamise, investeerimise ja panganduse põhitõdesid. Ühe tulevikulootusena märgivad nad, et tõstetud miinimumkapitali määrad peaksid tegema lõpu Eestis levinud «riiulifirmadele». Negatiivse tendentsina valitsevas asjade korralduses märgivad nad ka, et siiani pole Eesti riigieelarvet suudetud tasakaalus hoida, kuigi Riigieelarve seadus seda nõuab. Sarnaselt 1930ndate õpikutele tunnistavad ka Peep ja Kama kriisi kutsehariduses. Kui mitukümmend aastat varem põhjendati seda peaasjalikult isiklike valikutega, siis nemad süüdistavad halvas olukorras NSVLi, kus koolitati kitsaste põllumajandusvaldkondade spetsialiste – *taluperemehe või –perenaise puhul oleks lausa naljakas mõelda, et nende põllumajanduslik haridus piirduks vaid traktoristi või raamatupidaja oskustega*[163]. Mis puudutab tööjõuturu olukorda, siis väljendavad Peep ja Kama rahulolu valitseva süsteemiga. Nad viitavad nimesid nimetamata majandusteoreetikute kui autoriteedi seisukohale, mille kohaselt tuleb lühiajaline tööpuudus majandusele kasuks: aegunud kvalifikatsiooniga töötatud saavad selle käigus oma oskusi parandada ja endisest paremini töötada, töökohaga inimesed aga töötavad töökaotuse hirmus paremini. Eesti olukorra kohta märgivad nad, et siiani on iseloomulik olnud küllaltki madal tööpuudus ja isegi koos varjatud tööpuudusega pole see siinses ühiskonnas veel tõsine probleem.

Märksa pessimistlikumad on aga aasta pärast 1998. aasta kriisi puhkemist oma õpiku välja andnud Möldre ja Toots, kes märgivad kaasaegse Eesti kohta, et välja on kujunenud piirkondlikud depressioonikolded – Oru, Võhma, Sillamäe, Aseri, etc.. Nende olukorra parandamise võtmena näevad nad sotsiaalpoliitikat. Nad tunnistavad probleemi tööpuudusega ja selle halba mõju inimeste psüühikale, lisaks vastava küsimuse osaliselt rahvusspetsiifilist iseloomu ehk mitte-eestlaste suuremat töötuse taset. Riigi ülesandena majandusolukorra parandamisel toovad nad välja ka uute investeeringute ligimeelitamise. Ning kuigi sissejuhatuses hindasid nad NSVLi majanduse heaks, on vastavas spetsiifilises peatükis siiski tunnistatud, et Eesti tööhõive struktuur kujunes omal ajal NSVLi vajadustest lähtuvalt ning toona üle paisutatud tööstus- ja põllumajandussektor on kaasaegsete ühiskonnaprobleemide põhjuseks. Lisaks näevad nad muretsemiseks alust ka kauba- ja teenuseturul, kus *võib inimene loodetud tarbimisrahulduse asemel saada hoopis pettumuse osaliseks.*[164] Põhjustena tuuakse tihti esinevaid konflikte teenindajatega ning saadavat kehva kaupa või teenust.

---

[163] Peep ja Kama, lk 55
[164] Möldre ja Toots, lk 119

Maksustamise kohta ütlevad Möldre ja Toots, et riigid püüavad tegutseda õigluse mõistest lähtudes ja rakendada nn vertikaalse võrdsuse põhimõtet, mis võimaldab rikkaid kõrgemalt maksustada.[165] Erinevalt Teise maailmasõja eelsetest õpikutest, mis nimetasid õiglaseimaks tulumaksu, räägib nende raamat, et Eesti on võtnud suuna kaudsete maksude eelistamisele. Selge maksupoliitilise düstoopiana toovad nad välja Prantsusmaa olukorra ja seda ennekõike tehniliselt poolelt, nimelt selle, et seal maksavad ettevõtjad makse individuaalselt maksuinspektoriga saavutatud kokkuleppe alusel. Nad tunnistavad, et ka Eestis valmistab maksude sissenõudmine probleeme, kuid õigustavad siis läänеriikide – USA, Suurbritannia, Itaalia, Rootsi ja teiste maade – näitel varimajanduse osa, nentides, et ka neis läheb osa rahvuslikust kogutoodangust samal moel riigikassast mööda. Utoopia tuleb välja 1997. aasta Eesti inimarengu aruande tsitaadist: *Ausa maksumaksja kultus tuleb Eestis alles luua.*[166]

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: konservatiivne majanduspoliitika – riik, mis panustab sotsiaalsektorile vastavalt oma võimalustele; haritud ja euroopalik kodanikkond.
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: ebatraditsiooniliste peremudelite viljelemisest tingitud vaesus.

Peebu ja Kama utoopia: ettevõtlikkus, varimajanduse kadumine, noorte pragmaatilised otsused kutsevalikus; mõõdukas tööpuudus.
Peebu ja Kama düstoopia: nõukogudeaegne majandussüsteem ja selle pärand, ülemäärane tööpuudus; varimajandus.

Möldre ja Tootsi utoopia: võrdsustav maksustamine; aus maksude maksmine.
Möldre ja Tootsi düstoopia: varimajandus; tööpuudus, Prantsuse maksusüsteem.

5.4.2.3 Rahvusvaheline olukord ja kodumaa positsioon selles

Valdmaa, Piir ja Kraav, kes võtavad Eesti positsiooni kirjeldamisel appi sõjaeelse olukorra, teevad seda ka rahvusvaheliste suhete situatsiooni puhul. Sarnaselt sõja-eelsete õpikutega alustavad nad riikluse kontseptsiooni tutvustamist nende maade nimetamisega, kes Eestit 1920. ja 1991. aastal esimesena tunnustasid. Rahvusvahelistest organisatsioonidest nimetavad tähtsaimaks ÜROd. Mitmete teiste väiksemate organisatsioonidena mainivad nad nii Euroopa

[165] Möldre ja Toots, lk 141
[166] samas, lk 143

Majandusühendust ja NATOt kui ka Luterlikku Maailmaliitu ja Rahvusvahelist Olümpiakomiteed. Eestit nad ühegi organisatsiooni suhtes ei positsioneeri, küll aga toovad välispoliitiliste eesmärkidena välja lähedasemad suhted järgmistega: Venemaa, Ukraina ja teised endised NSVLi liikmed, Läänemeremaad ning suurriigid nagu USA, Prantsusmaa, Suurbritannia ja teised[167].

Üsna tüüpiliselt kõigi 20. sajandi Eesti kodanikuõpetuse õpikute stiilile meenutab ka nende raamat õpilastele kõige sagedamini USA eksisteerimist. Süstemaatilisemat mainimist leiavad seal veel Suurbritannia, Saksamaa ja NSVL. Viimase eksistentsi meenutavad nemad kõigist kodanikuõpetuse õpikutest kõige sagedamini. Seda tendentsi võib ilmselt selgitada raamatu ilmumisajaga – lisaks otseselt sõja-eelse Eesti Vabariigi näitele tuginemisele ei pääsenud autorid paratamatult täielikult mööda ka 50 äsja mööda saanud aastast.

Tabel 5[168]

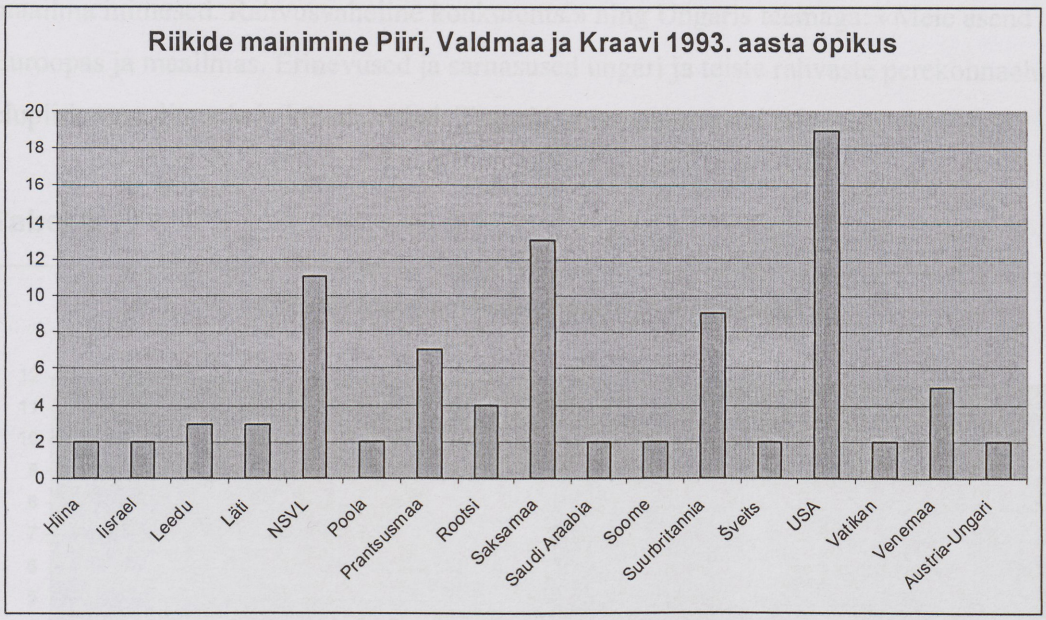

Eesti välispoliitika kui selline ei leia Peebu ja Kama õpikus mainimist isegi mitte alapeatüki tasemel ning kuigi välisriikide mainimise kordi on seal rohkem kui Adamsoni 1939. aasta raamatus, on see 1996. aasta õpik palju isolatsionistlikum – rahvusvahelistest suhetest ei majanduse ega poliitika tasemel lihtsalt ei räägita. See piirdub vaid õpiku lõppu lisatud

[167] Piir jt, lk 79

[168] Lisaks mainiti korra Belgiat, Brasiiliat, Hispaaniat, Hollandit, Indiat, Islandit, Jugoslaaviat, Kongot, Nigeeriat, Libeeria, LAVi, Liechtensteini, Luksemburgi, Norrat, Slovakkiat, Taanit, Tšehhit, Ukrainat ning Taani-Islandi liitu.

seadusandlike aktide loetelu kõige viimase – 13. – punktiga, kus on ära öeldud, millistest Riigi Teatajatest võib leida Välissuhtlemisseaduse ja Välisteenistuse seaduse. Muus tekstis mainimist leidnud riikide seas torkab selgelt silma Venemaa, mis esineb valdavalt ajaloolises kontekstis kui Eesti riigis valitsenud olude mõjutaja. Teisena mainitud Saksamaa esinemissageduse on tinginud peaasjalikult Eesti õigussüsteemi mõjutatus germaani õigussüsteemist ja samuti ajalooline mõju, kolmandal kohal olev Rootsi esineb samuti peaasjalikult ajaloolises kontekstis.

Teiselt poolt ei saa nende õpiku suhtelist isolatsionismi panna ka üheselt autorite süüks. Tartu Ülikooli Pedagoogika osakonna väljaandes «Kasvatus ja aated» kodanikuõpetusest rääkivas peatükis toodud 1997. aastast pärinev võrdlustabel kodanikuõpetuse põhiteemadest Eesti, Kreeka ja Ungari õppekavades.[169] Kolmest riigist on vaid Eesti ainus, kelle viie mainitud põhiteema seas pole rahvusvahelisi suhteid ja kodumaa positsiooni rahvusvahelisel maastikul üldse puudutatud. Kreeka puhul on see väljendatud alapunktis «Meie ja maailm. Kogu maailma inimesed. Rahvusvaheline konkurents.» ning Ungaris teemaga: «Meie asend Euroopas ja maailmas. Erinevused ja sarnasused ungari ja teiste rahvaste perekonnaelu, elupiirkonna, linnade ja külade vahel. Tegurid, mis põhjustavad erinevusi elustiilis.».

Tabel 6

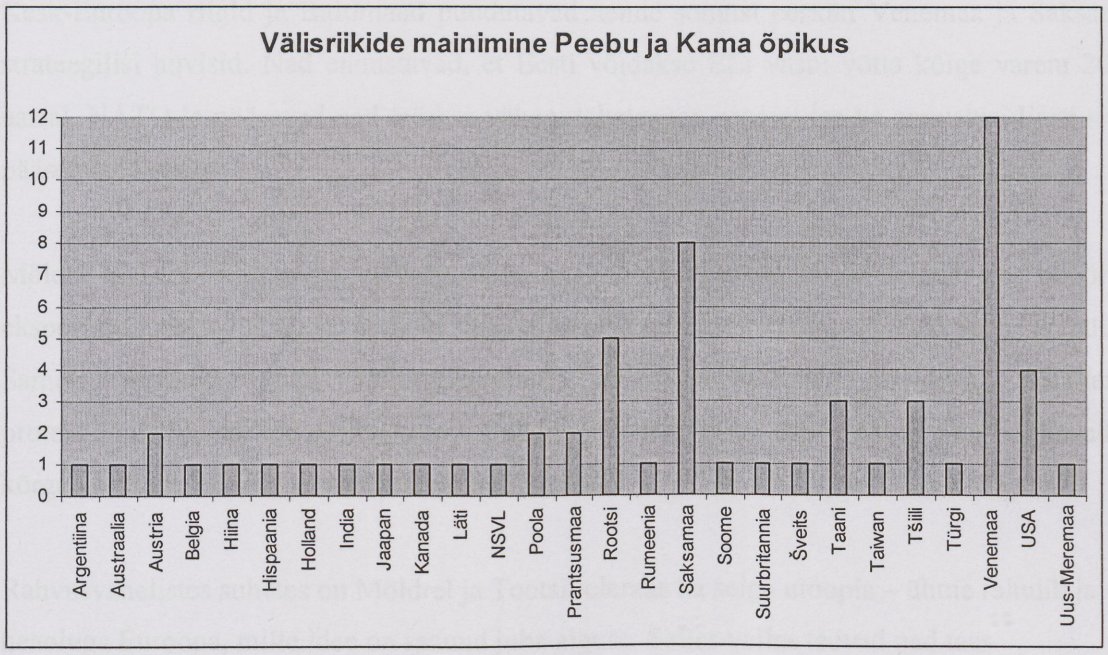

Möldre ja Toots eelistavad selgitada Eesti rahvusvahelist positsiooni selgelt läbi organisatsioonide, mitte läbi suhete üksikute riikidega. Ning sealjuures toovad nad välja ka selle, kuidas näeb Eestit oma erinevates tabelites ja indeksites näiteks ÜRO. Samuti märgitakse näiteks ära, et Eesti on 1999. aastast nende 30 riigi seas, kes kandideerib WTO liikmeks. Rahvusvaheliste organisatsioonide rolli rõhutatakse ka majandusküsimuste reguleerimises – näiteks liigitub finantsturgude stabiilsuse säilitamine nende küsimuste alla, mille kontrolli all hoidmine on kogu maailma mure, sest häving selles vallas võib tuua probleeme kaasa kõikidele. Peamiselt keskenduvad nad Euroopa Liidu ees seisvatele küsimustele, selle organisatsioonilisele struktuurile ja toimimisele. Nii ELi kui NATO kohta öeldakse, et neid iseloomustavad parajasti identiteediotsingud ning märgitakse ka, et Venemaa eelistaks ELi-siseste pingete likvideerijana OSCEd, mille tegevuse kirjeldamisele on pühendatud peaaegu samapalju ruumi kui NATO peamiselt ajaloole keskenduvale kirjeldusele.

Möldre ja Tootsi hinnangul on kunagised Euroopa Majandusühenduse eesmärgid täidetud, sest riikidevahelised pinged on minimaalsed, majanduslik heaolu on garanteeritud, demokraatlikud institutsioonid toimivad kõikjal ja Nõukogude blokki enam ei eksisteeri. Samas iseloomustavad nad kaasaegset maailma kirjeldusega, mille kohaselt kuuluvad ELi erinevad kandidaatriigid, kelle seas oli toona ka Eesti, erinevatesse julgeolekuvööndidesse. Kesk-Euroopa riigid ja Baltimaad puudutavad nende sõnutsi eeskätt Venemaa ja Saksamaa strateegilisi huvisid. Nad ennustavad, et Eesti võidakse ELi vastu võtta kõige varem 2003. aastal. NATO-le pööravad nad märksa vähem tähelepanu ning ei tee ka ennustusi Eesti sinna pääsemise kohta.

Möldre ja Toots selgitavad, et vastastikku kasulik väliskaubandus on selline, kus import ja eksport on tasakaalus ning kaupu ei saadeta kunagi nendesse maadesse, kust vastu ei müüda. Samuti seostavad nad väliskaubanduse ära riigikaitseliste huvidega. Selgitanud protektsionistlike tollide mõtet, võtavad nad pigem tarbija kui tootja poole ning hoiatavad, et kõrged tollid tuleb tarbijal ka ühtlasi kinni maksta.

Rahvusvahelistes suhetes on Möldrel ja Tootsil olemas ka selge utoopia – ühtne rahulik ja heaoluga Euroopa, mille idee on saanud juba alguse. Selles vallas teevad nad taas

[169] Kukemelk jt, lk 73

kummarduse Leninile ning mainivad ka tema ühinenud Euroopa mudelit ja põhjendavad, miks see ei saanud teoks.

Kvantitatiivses mõttes on Möldre ja Tootsi raamatus vähemalt korra mainitud ühtekokku 73 riiki. Nende rohkuse tõttu on siin tabelile pandud vaid rohkem kui kaks korda mainimist saanud. Ameerika Ühendriikide mainimise sagedus on veel üks aspekte, mis Möldre ja Tootsi raamatu puhul meenutab natuke NSVLi õpikuid. Sarnane on ka tonaalsus, millega USAst räägitakse: see on üheaegselt nii utoopiline heaolukese kui ka sotsiaalse süsteemi poolest düstoopia. Samas ei saa Möldre ja Tootsi maailmakirjeldust mingil juhul nimetada USA-kesksekseks: rääkides Eesti olukorrast rahvusvahelisel maastikul pühenduvad nad ennekõike Euroopa riikide kirjeldamisele – nii selles, millise mudeli saavutamine võiks olla ihaldusväärne, kui ka Euroopa Liidu kontekstis.

Tabel 7[170]

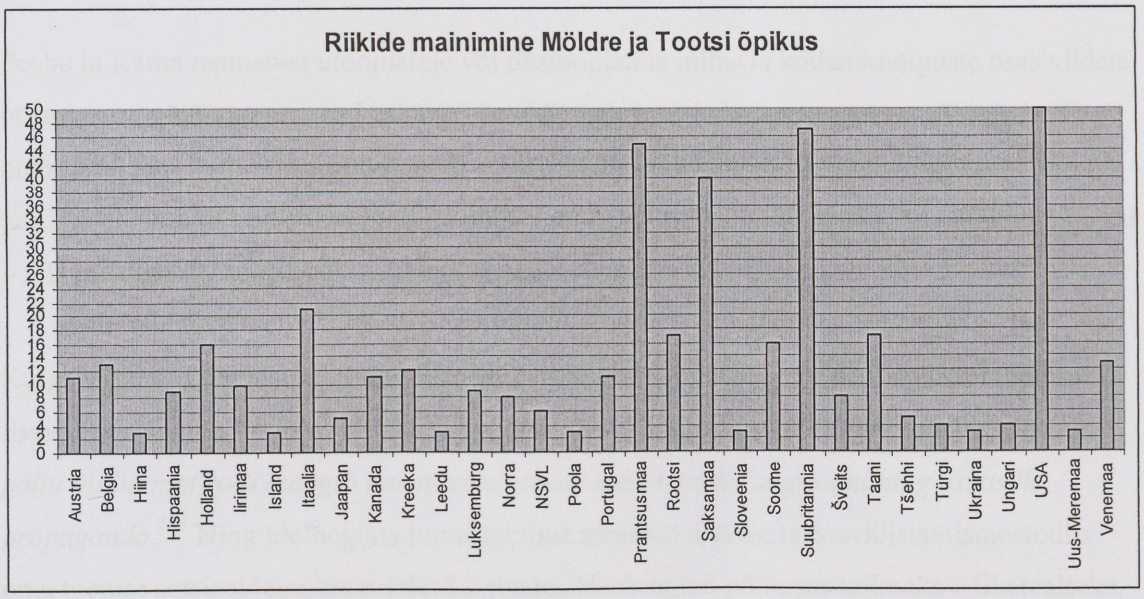

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: head suhted endiste NSVLi riikide ja lääne suurriikidega

Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: –

[170] Korra olid mainitud veel Alžeeria, Andorra, Bahama, Boliivia, Bosnia, Botswana, Bulgaaria, Ecuador, Eritrea, Filipiinid, Guinea Bissau, Hongkong, Iisrael, Indoneesia, Iraan, Kolumbia, Kongo, Põhja- ja Lõuna-Korea, Kuuba, Küpros, Liechtenstein, Makedoonia, Mali, Mosambiik, Pakistan, Rumeenia, Saudi Araabia, Sierra Leone, Singapur, Tai, Valgevene, Venetsueela. Kaks korda mainiti Albaaniat, Argentinat, Austraaliat, Brasiiliat, Indiat, Jugoslaaviat, Lätit ja Mehhikot.

Peebu ja Kama utoopia: –

Peebu ja Kama düstoopia: –

Möldre ja Tootsi utoopia: Euroopa Liidu heaoluriik, WTO liikmesus

Möldre ja Tootsi düstoopia: USA liialt liberaalne sotsiaalsüsteem

5.4.3 Afektiivne osa

5.4.3.1 Kodanike õigused ja kohustused

Osavõttu valimistest kirjeldavad kõik 1990ndate õpikud võimalusena, mida ei pea iga hinna eest kasutama. Nad märgivad ära, et tavaliselt polegi osavõtt hääletusest sajaprotsendiline. Piir, Valdmaa ja Kraav rõhutavad eraldi, et erakondadesse kuulumine on Eestis ainult kodanikele reserveeritud õigus. Lisaks on nad ainsad, kes mainivad poliitika mõjutamise võimalusena ka meeleavaldusi, mille korraldamiseks tuleb võimudelt saada luba.

Peebu ja Kama raamatust utoopiatele või düstoopiatele inim- ja kodanikuõiguste osas viidete otsimine on võimatu, sest nad esitavad need lihtsalt loeteludena vastavatest põhiseaduse punktidest. Samas on omamoodi märk ka see, et ainsana kõigist käsitletud õpikutest toovad nad lisaks inim- ja kodanikuõigustele välja veel kolmandagi alajaotuse – rahvuslikud õigused – mis puudutab peaasjalikult eestlaste õigusi.

Kuigi Möldre ja Toots märgivad ka seda, et valijat aitab poliitiliste ideoloogiate tundmine, lisavad nad samas, et *ideoloogiate populaarsus ei sõltu ainult selle loojate tarkusest ning palju olulisemat rolli mängib pakutavate ideede sobivus oma aegruumi ning oskuslik propaganda.*[171] Ning ideloogiate tutvustamisel annavad nad ise taas «välistamismeetodil» oma toetuse sotsiaaldemokraatriale. Liigitades ideoloogiad põhiosas kolmeks – liberaalseks, konservatiivseks ja sotsiaaldemokraatlikuks – pühendavad nad umbes pool lehekülge kahele esimesele ja poolteist kolmandale. Nad indikeerivad, et kaks esimest kaitsevad rohkem vastavalt rikaste ja traditsiooniliselt paremal järjel ühiskonnaklasside huve, samas kui sotsiaaldemokraatide loosungiks on kaasajal võrdsed võimalused. Kasutades taas umbisikulist kõneviisi teatavad nad: *Kõrged maksud pole sotsiaaldemokraatidele eesmärk omaette. Laekuv raha kasutatakse ära sotsiaalsfääris, mille arendamisel on esmajärguline tähtsus. Leitakse, et riik peab leevendama turukonkurentsi mõjusid ning tagama igale inimesele normaalse*

elatustaseme.[172] Lõpetuseks toetavad oma argumenti veel «arenenud maade» autoriteediga: *Tänapäeva Euroopas on sotsialistlikud ja sotsiaaldemokraatlikud parteid olnud valimistel tihti vägagi edukad, 1990-ndate lõpus valitsevad nad 13 Euroopa Liidu riigis.*[173] Ei liberaalide ega Euroopas sotsidega enam-vähem samas positsioonis konservatiividele nad samasugust infot juurde pole lisanud.

Kodanikuõiguste kohalt toovad Möldre ja Toots selgelt ideaalina välja Euroopa, kellele on omased vabaduse, sallivuse ja elu väärtused ning kust need väärtused on rohkem või vähem levinud ka teistesse maailmajagudesse. Nad vastanduvad euroopalikku sotsiaalse kodakondsuse kontseptsiooni, mis peab tagama igaühele tasuta hariduse ja tervishoiu, USA liberalismiga, mille kohaselt on igaühele antud vabadus valida rikkuse ja vaesuse vahel. Samas jõuavad järeldusele, et tänapäeval ei poolda Euroopa riigid enam tingimatut ja ulatuslikku sotsiaalsete hüvede pakkumist, kuid inimväärse elatustaseme pakkumine kuulub jätkuvalt valitsuse ülesannete hulka. Naiste ja meeste võrdõiguslikkust mainivad nad ühe eesmärgina, kuid samas rõhutavad, et see peaks kehtima ennekõike tööalaste suhete seisukohalt ning toovad välja kontrasti – *Euroopas propageeritav võrdõiguslikkus on hoopis midagi muud kui nõukogudeaegne meeste ja naiste võrdsus.*[174]

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: –
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: –

Peebu ja Kama utoopia: eestlaste rahvuslike õiguste täielik kaitse.
Peebu ja Kama düstoopia: –

Möldre ja Tootsi utoopia: sallivus; tasuta hariduse ja tervishoiu tagatus; sooline võrdõiguslikkus töövaldkonnas.
Möldre ja Tootsi düstoopia: USA liberalism, mis ei taga kõigile heaolu

5.4.3.2 Rahvuse roll

Vogti hinnangul koosnesid 1980ndate lõpu Eestis loodud narratiivid tihti väga konkreetsetest

---

[171] Möldre ja Toots, lk 59
[172] samas, lk 63
[173] samas
[174] samas, lk 174

asjadest, läbi mille muutus nähtavaks maa ja keele järjepidevus: taas tuli välja vana Eesti sinimustvalge lipp, püstitati ajaloolisi monumente ja asendati Nõukogude tänavanimed vanadega.[175] 1990ndate kodanikuõpetuse õpikuist rahvusliku järjepidevuse kui mineviku, oleviku ja tuleviku siduja narratiiv siiski väga tugevalt välja ei kuma.

Rahvusküsimus leiab kõige emotsionaalsemat kajastamist Piiri, Valdmaa ja Kraavi õpikus. Rahvuslikku diskrimineerimise mõistavad nad selgelt hukka, liigitades selle imperialistlikuks ja negatiivseks minevikudüstoopiaks, tuues selle näiteks tšehhide olukorda Austria-Ungaris. Ka selgitades 1992. aasta referendumi mõju valimisõiguse andmisele toovad selle tulemuse puhul välja hoopiski negatiivse mõju: *Seega jäid septembris 1992 toimunud Riigikogu ja presidendi valimistel kõrvale paljud eestlased, ingeri-soomlased ja Eesti Vabariigi suhtes riigitruud ehk lojaalsed teistest rahvustest inimesed, kes soovisid Eesti Vabariigi kodakondsust. Näiteks ei saanud valima minna mitmed Eestis sündinud ja kasvanud eestlased, kelle vanemad olid sündinud enne Teist maailmasõda NSV Liidus.*[176]

Samas räägivad Piir, Valdmaa ja Kraav pikalt ka rahvusluse põhimõtetest – näiteks riigirahvuse ja vähemusrahvuse vahest, sellest, kuidas eestlased ja rootslased on vastavalt Eestis ja Rootsis riigirahvused. Nad tunnistavad, et kaasaegses Eestis on rahvussuhted Teise maailmasõja mõjul muutunud: *Keerulisi küsimusi tekib nende inimestega, kes on saabunud Eestisse 1944. aastast alates endise Nõukogude Liidu aladelt ja kes omavahel ning mujalgi suhtlevad peamiselt vene keeles. Nad kuuluvad paljudesse rahvustesse, enamuse moodustavad aga venelased, kellel on teistsugune elulaad kui meil. Kuivõrd neid on umbes 1/3 Eesti elanikkonnast, siis peab nende muredega tegelema eeskätt riik (II ptk. §-§).*[177] Kuid rõhutavad sarnaselt sõja-eelsetele õpikutele, et igal inimesel on õigus säilitada oma rahvuskuuluvus ning vähemusrahvused võivad seaduste piires oma kogukonna elu ise korraldada.

Nad mainivad ka natsionalismi ideoloogiat, see on nende sõnul *poliitiline mõttevool, mis lähtub eeskätt antud maa ja rahva rahvuslikkuse huvidest, pidades silmas rahvust kui erilaadset inimõhendust, nt. eesti rahvuslus ehk natsionalism*[178]. Erinevalt Nõukogude Liidu õpikuist ei oma termin «natsionalism» nende raamatus negatiivset varjundit. Negatiivseteks nähtusteks liigitavad nad šovinismi ja rassismi.

---

[175] Vogt, lk 220
[176] Piir jt, lk 39
[177] samas, lk 61

Samas tunnistavad Piir, Valdmaa ja Kraav, et riik ei saa rahvusküsimustel lasta minna isevooluteed, sest see võib tuua kaasa terve rea düstoopilisi tendentse: keelelisi, kultuurilisi, õiguslikke, riiklikke, poliitilisi, territoriaalseid ja majanduslikke komplikatsioone. Nad märgivad ühelt poolt, et teise rahvuse seas elavad inimesed tunnevad end sageli ahistatuna ning vajavad kaitset ja abi, teisalt aga meenutavad, et minevikus hoidis saksa vähemus läbi erinevate riigikordade Eestis võimu enda käes.

Peep ja Kama jõuavad rahvusküsimuse juurde kõigepealt kodakondsusest rääkides. Nad märgivad, et Eestis tekitab probleeme asjaolu, et okupatsiooni ajal asus siia elama hulk Nõukogude Liidu kodanikke. *Ühest küljest oli see «ühtse nõukogude rahva» loomise ehk ääremaade venestamise sihipärane ja teadlik poliitika. Teisest küljest aga ei vastuta nõukogude võimu aastatel Eestisse sisserändajad kui üksikisikud oma riigi poliitika eest.*[179] Edasises tekstis lisavad nad üsna kiretult, et välismaalastele on antud õigus vabalt Eesti kodakondsust ja elamisluba taotleda ning loetlevad üles seaduses ette nähtud tingimused. Üleüldise naturalisatsiooni välistavad nad viitega 1920. aastale, kui optsioonivarianti ei kasutatud poliitilistel põhjustel: sisserännanute seas ilmnesid Eesti iseseisvuse vastased tendentsid, mistap juba toona leiti, et *Eesti riiklusele on soodsam, kui kodakondsust antakse ükshaaval, nõudes naturaliseerujailt lojaalsust ja eesti keele valdamist.*[180]. Tooni seavad nad ära pigem kasutades sõnu «okupatsioon» ja «probleem», kui laskudes pikematesse poliitilistesse aruteludesse.

Rahvusküsimuse juurde naasevad Peep ja Kama taas riigiõiguse juures, rõhutades kohe peale parlamentaarsuse seda, et Eesti on rahvusriik ja põhiseaduse sissejuhatus ütleb, et riik peab tagama eesti rahvuse ja kultuuri säilimise läbi aegade ning riigikeeleks on siin eesti keel ja igaühel on õigus eestikeelsele haridusele, muukeelsele haridusele näevad nad kohta vaid erakoolides. Alles sekundaarsena mööndakse, et Eestis elab ka muulasi, kes on Eesti kodanikud, samamoodi nagu on eestlasi, kes pole Eesti kodanikud. Lisaks kommenteerivad nad välismaalaste õigust kandideerida kohalike omavalitsuste valimistel sõnadega: *Seega on välismaalaste õigused Eestis suuremad kui enamikes riikides – enamasti on ka kohalikel*

---

[178] Piir jt, lk 63
[179] Peep ja Kama, lk 24
[180] samas, lk 24

valimistel hääleõiguslikud ainult kodanikud.[181] Nad tõdevad, et enne Teist maailmasõda toimus Eestis kultuuromavalitsuste koolides kuues vähemusrahvuse keeles, kuid sellise olukorra kadumist põhjendavad sellega, et Nõukogude ajal jäid alles vaid venekeelsed koolid, Vene kõrgkoolidest saabunud õpetajate ja Vene õppekavadega.

Möldre ja Toots rahvusküsimust peaaegu ei puuduta, välja arvatud kohas, kus nad endale omase skeptilise noodiga märgivad, et mitmerahvuselise ja –keelse rahvastiku puhul on tsentraliseeritud riigi loomine keerukam, ning, tuues negatiivseiks näiteks Jugoslaaviat ja Iisraeli, märgivad, ühtne retsept eri rahvaste üheks riigiks puudub ning prevaleerivaks lahendusvariandiks võib pidada vähemustele autonoomia andmist.

Üldiselt kinnitavad kõik kolm käesoleva uurimuse tarbeks analüüsitud 1990ndate kodanikuõpetuse õpikut sama järeldust, mille tegi Jaanus Veemaa geograafia- ja ajalooõpikute kohta: Eesti ühiskonna sotsialiseerumist üritatakse teostada eesti rahvuse ja ajaloo kesksena ning muude rahvusgruppidega ühise ruumi tootmine jäetakse reguleerimata alternatiivteadmiste raamistikku.[182]

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: riigirahvus, mille kõrval on ka teistel õigus säilitada oma rahvusidentiteet
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: rahvuste rõhumine; lojaalsete inimeste kodakondsusest ilmajätmine

Peebu ja Kama utoopia: eesti rahvuse õiguste täielik kaitstus
Peebu ja Kama düstoopia: probleemid vähemusrahvusega

Möldre ja Tootsi utoopia: autonoomia kui kõige vähem halb variant rahvuskonfliktide lahendamiseks
Möldre ja Tootsi düstoopia: Iisraeli ja Jugoslaavia stiilis rahvuskonfliktid

5.4.3.2 Religiooni positsioon
Piir, Valdmaa ja Kraav teevad küll viiteid ristiusu ajaloolistele mõjudele, kuid tänapäeva

[181] Peep ja Kama, lk 38
[182] Veemaa (2002)

seisukohast märgivad vaid, et inimesed on seaduse ees võrdsed sõltumata oma nahavärvist, rahvusest, usust, päritolust jms. Nad mainivad ka korra usulist vaenu, mis on nende sõnul tingitud oma usu ainuõigeks pidamisest.

Möldre ja Tootsi suhtumine usuküsimusse on mõneti ambivalentne. Kui raamatu alguses räägivad nad peaaegu marksistlikult sellest, kuidas kirik takistas ühiskonna ja teaduse arengut, siis edasi liikudes märgivad nad protestantistliku eetika ära kui kapitalismi ühe vajaliku mõjuteguri ning õpiku lõpuosas nimetavad kristlikku eetikat euroopalike väärtuste aluseks. Nad ei kutsu üles usulisele tolerantsile, küll aga lohutavad lugejat sellega, et usk ise on tänapäeval muutunud tolerantsemaks öeldes: *Kui eelmistel sajanditel seostati ainuõigeks kuulutatud jäiku tõekspidamisi ehk dogmasid eeskätt ristiusuga, siis tänapäeval on ka kirik muutuste suhtes märksa sallivam.*[183] Teisi usundeid peale kristluse nende raamatust läbi ei jookse, vaid korra mainitakse islamiriike kui üldterminit düstoopilisele kohale, kus naised valima ei pääse, sealjuures märkimata, et selline olukord ei valitse sugugi kõigis islamiriikides. Samas nimetavad nad kaasaegse maailma osaks siiski seda, et enam ei kehti ühiskonnaelus osalemiseks soolised, usulised ja rassilised piirangud.

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: usuvabadus
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: usuline vaenamine

Peebu ja Kama utoopia: –
Peebu ja Kama düstoopia: –

Möldre ja Tootsi utoopia: usuvabadus; kiriku suurem tolerants ühiskonna suhtes
Möldre ja Tootsi düstoopia: usu vastuseis teaduse arengule

5.4.4 Käitumuslik osa

5.4.4.1 Ootused inimese käitumisele

Piiri, Valdmaa ja Kraavi õpik nimetab inimeste tähtsaimateks kohusteks riigi ees seadustest kinnipidamist, mille alla kuulub ka maksude maksmine, riigikaitses osalemist ning loodus- ja elukeskkonna hoidmist. Kodanike parimaks viisiks riigielus osalemiseks nimetavad nad parteidesse kuulumist ja parteide toetamist, lisades, et kuigi ka poliitiliselt sõltumatud

[183] Möldre ja Toots, lk 63

osalevad poliitikas, jääb nende mõju võrreldes erakondadesse liitunutega tagasihoidlikuks. Nad märgivad, et kodanikuühendusi (konteksti arvestades võib arvata, et mõeldud on kolmandat sektorit) on Eestis kümneid ja kümneid, kuid nende tegevusest osavõtmisele selle õpiku autorid suuremat ühiskondlikku kaalu ei omista – põhjendavad nendega liitumist vaid sellega, et inimestel on vajadus suhelda ka väljaspool tööd ja kodu.

Möldre ja Tootsi õpikuist paistab, et inimeste käitumise osas on autoritel olemas selge ideaal. Näiteks väidavad nad: «Alles uudsed sidevahendid, nagu satelliit-TV, mobiiltelefon ja internet, lõid eelduse maalähedase elustiili renessansiks. Inimesed on hakanud rohkem väärtustama puhast looduslikku keskkonda ning asuvad uuesti maale elama.»[184] Samuti rõhutavad, et sotsiaalsed õigused ei saa eksisteerida sotsiaalse vastutuseta ning ainult nii saab minna heaoluriigilt üle heaoluühiskonnale. Viimane aga näikse olevat just nende raamatu utoopia. Nad toovad positiivse käitumisena välja ka maksude maksmise, selgitades, et nii aitab iga üksikisik kaasa riigi toimimisele, sest maksud moodustavad riigi peamise tulubaasi.

Rääkides kodanikuühiskonnast mainivad Möldre ja Toots, et see sai Eestis alguse 19. sajandi lõpus, keelustati Nõukogude ajal ning uuesti hoogustus pärast taasiseseisvumist. Kuigi nad toovad kodanikuühenduste kaasaegses toimimises välja rea probleeme – killustatuse ja koostöö puudumise, rahva kodanikuaktiivsuse motivatsiooni osalise nõrkuse ja mittetulundusühingute vähese oskuse oma huve läbi suruda – ei lähe nad samas ka konkreetsemaks õpilaste innustamisel neisse ühendustesse astumisel. Tunnistades, et kodanikuühiskond on demokraatia hoidmisel tähtis aspekt, ei too nad samas välja konkreetseid näiteid ei Eestist ega mujalt.

Rääkides üldisest kodanike osalemisest poliitilises kultuuris, toovad Möldre ja Toots välja Almondi ja Verba segaosalusega poliitilise kultuuri variandi, milles leiti, et pidevat massilist osalust ei peeta küpses demokraatias sugugi vajalikuks, ning märgivad, et kõrge on valimistel osalemine vaid poliitiliselt tormilistel perioodidel. Ka parteides osalemist just ei innustata, sest massiparteid tunnistatakse minevikunähtusteks. Valimissüsteemi tundmine on nende sõnul küll vajalik nii kodanikele kui parteidele, kuid esimestele selleks, et mõista, miks keegi osutus valituks, ning teistele kampaania otstarbekamaks planeerimiseks. *Isikult nõuab valimisvõiduni jõudmine paindlikku taktikat.*[185]

---

[184] Möldre ja Toots, lk 9
[185] samas, lk 86

Üht inimeste omadust kiidavad Möldre ja Toots aga ühemõtteliselt heaks ja asendamatuks – nimelt majanduslikku ettevõtlikkust, mida ei suuda nende kinnitusel asendada ei loodusrikkused ega kapital. Selles vallas ei pea nad aga olukorda samuti just roosiliseks: nad räägivad tarbijamentaliteedi kujunemisest ja 1998. aasta majanduslangusest ning nendivad, et 1999. aasta esimesel poolel elas vaesuses ja vaesusriski tasemel pool Eesti elanikkonnast ning edukaid oli vaid kümme protsenti.[186] Sellega seoses toovad nad ka välja pead tõstva düstoopia: vähese sotsiaalse sidususe ja suure tõrjutuse, mis on nii vaesuse tulemus kui põhjus. Ettevõtlikkust kiidavad Peep ja Kama ka minevikuperspektiivis, nimetades taibukamaks juba seda osa Balti aadlist, kes omal ajal adus mahajäämust ülejäänud maailma kapitalistlikust majandusest.

Inimeste käitumusliku utoopiana näevad Möldre ja Toots aga siiski mitte tootmist ja tarbimist, vaid vaimseks olendiks olemist ning 21. sajandil rohkem vaimsele rikastumisele – säästlikkusele, igakülgsele enesetäiendamisele ja ühiskonna üldhuvidele – keskendumist. Ühe edu võtmena näevad nad turvalisi perekondi ja kodusid ning elujaatavat suhtumist.

Kuigi Peep ja Kama ei kirjuta otseselt käitumuslikust osast eriti midagi, võib siinkohal ilmselt nõustuda Rein Ruutsoo hinnanguga, mille kohaselt nad toestavad läbi oma rohkete ja süstematiseeritud viidete erinevatele õigusaktidele korrektset õiguslikku lähenemist kodanikuks olemisele.[187]

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: seaduste austamine; poliitikas osalemine läbi parteidesse kuulumise; vaba aja täiteks ühiskondlike organisatsioonidega liitumine.
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: poliitikast kõrvale jäämine.

Peebu ja Kama utoopia: –
Peebu ja Kama düstoopia: –

Möldre ja Tootsi utoopia: majanduslik ettevõtlikkus; enda kultuuriline arendamine.
Möldre ja Tootsi düstoopia: kodanikuühiskonna killustatus

[186] Möldre ja Toots, lk 112
[187] Ruutsoo (2000)

5.4.4.2 Ajakirjanduse roll

Rääkides meediast jõuavad Piir, Valdmaa ja Kraav taas haritud rahva kontseptsiooni juurde. Nad rõhutavad, et kuna meediakanaleid ja erisugust informatsiooni on viimastel aastatel rohkelt juurde tulnud, peavad ka inimesed selle teabe mõistmiseks ja omade järelduste tegemiseks olema haritud ning tundma võõrsõnu ja asjade taustu. Ning elus hakkamasaamiseks valdama ka mõningaid võõrkeeli. Nad tunnistavad massiteabevahendite rolli kaasaegse ühiskonna käitumise mõjutajana ning negatiivse poolena toovad välja ka massikultuuri leviku: *See on isikupäratu maitsega tarbijale mõeldud mugandatud vaimne ja aineline kultuur, nt. sadade osadega järjefilmid*[188]. Samuti juhivad nad õpilaste tähelepanu sellele, et meediat tarbides tuleb eristada uudist kommentaarist, mis pole mitte fakt, vaid vahendaja interpretatsioon asjade seisust.

Möldre ja Tootsi õpik ei sisalda just usaldust ka ajakirjanduse suhtes. *Massiteabekanalid kujundavad lihtsustatud, ühekülgseid arusaamu ja suruvad kodanikele peale ühiskonnaliidrite seisukohti. See seletabki olukorda, miks võtavad isegi väga demokraatlikud valitsused avalikku arvamust vaid teadmiseks ega rutta esitatud nõudmisi realiseerima.*[189]

Piiri, Valdmaa ja Kraavi utoopia: pidev teadlik ja kriitiline ajakirjanduse jälgimine.
Piiri, Valdmaa ja Kraavi düstoopia: massiteabevahendid kui massikultuuri levitajad.

Peebu ja Kama utoopia: –
Peebu ja Kama düstoopia: –

Möldre ja Tootsi utoopia: –
Möldre ja Tootsi düstoopia: olevikus pakutav lihtsustatud ja ühekülgne pilt ajakirjanduses.

---

[188] Piir jt, lk 74
[189] Möldre ja Toots, lk 99

6. Utoopiate kujundamine ja muutumine õpikutes

6.2 Üldine areng läbi sajandi

Sõja-eelse Eesti Vabariigi utoopiate ja düstoopiate analüüs näitab suhteliselt hästi riigi arenguga kaasas käivat järjepidevust ja kindlat orientatsiooni. Utoopiate ja düstoopiate paarid on sisult üksteisega sarnased nii 1920ndate Rägo kui ka mõlema autokraatlikel 1930ndatel ilmunud raamatu puhul. Võib märgata, kuidas Rägo näeb teravamalt minevikudüstoopiaid, Parijõgi ja Adamson aga on võtnud utoopiates ambitsioone vähemaks ning kasutavad düstoopiatele mängimist üpris vähe. Nad rõhutavad kodanikuosaluse ja seaduste järgmise tähtust, vajadust olla poliitika mõistmiseks pädeval haridustasemel ning räägivad tagasihoidlikumal määral ka ühiskondlike organisatsioonide vajalikkust inimestele. Vähemalt retooriliselt säilis toetus demokraatlikule süsteemile ja rahvuslikule tolerantsile kodanikukasvatuses aastani 1940.

Nõukogude aja õpikud olid sisult niivõrd ühtsed, et seal erinesid kaks raamatut üksteisest vaid pisidetailides. Ka nendest ilmnesid selged ootused kodanikukäitumise osas, kuigi need olid eelmise kahe perioodi omadest erinevad. Kui sõja-eelne Eesti Vabariik rõhutas vaid selle tähtsust, et inimesed hariksid end tasemele, kus nad saaksid erinevatest poliitilistest ideoloogiatest aru, siis Nõukogude Liidu kodanikukasvatuse sisu oligi õpilaste indoktrineerimine valitsevasse ja ainulubatud ideoloogiasse. Kuigi seal oli olemas ka oma kodanikuõpetuse klassikaline kognitiivne osa, milles selgitati riigisüsteemi toimimist, meenutab toonaste ühiskonnaõpetuse raamatute ja programmi sisu osalt rohkem usu- kui läänelikku kodanikuõpetust. See oli katehhees, mille käigus õpilased lugesid pühakirju ehk Lenini, Marxi ja Engelsi kirjutisi, tutvusid pühaklike kommunismikangelaste elulugudega, õppisid kommunistile kohaseid usukombeid ja seda, kuidas astuda vastu kriitilisele doktriinile. Suhtelisusele polnud üldse kohta ning lisaks kutsuti õpilasi korduvalt ka oma maapealset lunastust tõotavat usku ehk kommunismi teistele kuulutama. Utoopia oli selgelt piiritletud, muutumatu ning selles mõttes ka klassikaline, et hõlmas endas totalitaarselt kõiki ühiskondliku elu nüansse ja kutsus üles töötama mitte kohese, vaid ideaalse tuleviku nimel.

Kui nii sõja-eelsete kui taasiseseisvunud Eesti Vabariigi õpikute düstoopiad kujutavad enamasti minevikku ja utoopiad ennekõike kättesaadavat lähitulevikku, siis Nõukogude düstoopiaid leidub nii minevikus kui ka olevikus – kapitalistlikus maailmas toimuva näol ning

minevikust ja kapitalistlikust maailmast rikutud indiviidide tegevuse tagajärjel ka oma riigi sees. Utoopiline tulevik omab neis aga lausa erakordset tähtsust, sest selle kaudu antakse suund kogu olevikus tegutsemisele.

Riigi sekkumist õpikute kirjastamisse võib laias laastus liigitada tugevaks ja nõrgaks, millest puhul oleks üks äärmus see, et võimud omavad kooliraamatute sisu üle täielikku kontrolli ja teine see, et riik ei sekku nende sisusse üldse.[190] Esimese äärmuse saavutas Eesti õpikute kirjastamine Nõukogude ajal. Praegusel ajal valitseb teisele äärmusele lähedane olukord tänu sellele, on juhitud tähelepanu vajadusele pöörata rohkem tähelepanu õpikute eelretsenseerimisele.[191] Õpetajate valikuvõimalus on antud koguni nii vabaks, et mõned neist ei kasuta kodanikuõpetuse tundides põhiõpikuna mitte klassikalisi õpikuid, vaid hoopis muid raamatuid – näiteks Jaan Tõnissoni instituudi väljaandeid «Mina ja inimõigused» ja «Iroonilised tulukesed».[192] Järeldusele, et kaasaegse Eesti õppekavad jätavad väga suure «halli tsooni», kus kõik sõltub õpiku autori ja õpetaja paremast äranägemisest, jõuab ka kodanikuõpetusega tihedalt seotud ainete – ajaloo ja geograafia – õpikuid analüüsinud Jaanus Veemaa.[193]

Ehk siis, kui 20. sajandi alguses, juba enne Eesti Vabariigi teket, hakkasid eesti ärksamad pedagoogid arutlema riikliku standardiseeritud õppekava vajalikkuse üle, siis 20. sajandi lõpuks jõudis taasiseseisvunud Eesti Vabariik vähemalt kodanikuõpetuses olukorda, kus on küll ühtne programm, aga see niivõrd hägus, et iga autor saab seda üsna laiades raamides interpreteerida ning iga kool või õpetaja lisada veel oma osa interpretatsioonist sellega, et valib terve rea õpikute ja materjalide seast vastavalt oma maitsele.

Riiklikult läbi mõeldud ja kujundatud ühiskonnavisioonist on saanud pigem õpiku autori personaalne visioon, mida sajad noored peavad igal aastal süstemaatiliselt omandama. Üheks ilmekaks näiteks on see, et näiteks 1990ndail on ilmunud ühe riigikorra ajal nii õpik, mis pidas üliloluliseks kodanike kuulumist parteidesse, kui ka teine õpik, mille kohaselt on parlament ja laia rahvaosalusega massiparteid minevikumuusika.

2000. aastal välja antud kogumikus «Ühiskond ja riik» märgib Veronika Kalmus, 1990ndate

[190] Kalmus ja Vihalemm (2000)
[191] samas
[192] samas, lk 122

Eesti ja Saksamaa kodanikuõpetuste kohta tehtud tähelepanekuna, et viimased on võrreldes esimestega märksa laiahaardelisemad, avatumad ja demokraatlikumad, tuues näiteks, et Saksa raamat räägib ka sellistest teemadest nagu sooline võrdõiguslikkus, vanade tööstuspiirkondade kriis ja uuenemine, Euroopa identiteet, arengumaade olukord ja planeedi saatus ning paneb õpilasi rohkem probleeme lahendama kui lihtsalt infot talletama.[194] Jättes kõrvale üliutopistlikud ja –positivistlikud Nõukogude Liidu õpikud, võib öelda, et käesolevas uurimuses analüüsitud õpikud võiksid olla nii kõike Kalmuse mainitut kui ka optimistlikumad, ambitsioonikamad ja utoopiarohkemad.

6.2 Kognitiivsed utoopiad

Sõja-eelse Eesti Vabariigi riigiutoopiaid raamivad selgelt välismaised ideaalid – näited riikidest, kus on jõutud soovitava korralduseni. Nendeks on läbivalt Inglismaa ja Šveits. Neist esimene rohkem oma pika demokraatia ajaloo tõttu, teine aga referendumipõhise süsteemi pärast. Ka Eesti pürgis toona mõistega «rahvavabariik» tähistatud riigisüsteemini kuni 1938. aasta põhiseaduse muudatusteni. Nendest eeskujudest on loobutud alles Johannes Adamsoni 1939. aasta raamatus, kuid tundub, et pigem olude sunnil – reaalne riigikord muutus teiseks. Samas nimetab isegi Adamson, kes tõdeb, et kuigi ajalugu näitas riigikorralduste liikumist demokraatia poole, pole viimase aja sündmused seda suundumust siiski kinnitanud, Eesti Vabariiki jätkuvalt demokraatiaks.

Majanduse ja kodanikuteenuste, sealhulgas sotsiaalsüsteemi, puhul näevad enne 1940. aastat ja ka esimesed kaks pärast 1990. aastat ilmunud õpikut riiki kui üldraamistiku paikapanijat ja äärmuslikel juhtudel – olgu selleks siis korrarikkumised, kohtu sekkumist vajavad vaidlused või äärmusliku vaesuse risk – sekkujat. Suurt ümberjagamist ei soosita ja inimestele pannakse südamele, et nende sotsiaalse heaolu tagamine on siiski ennekõike nende enda töö. Selles mõttes esindab Eesti Vabariigi õpikuist teist suunda vaid Möldre ja Tootsi raamat, mis toob ideaaliks skandinaaviapärase sotsiaalriigi ja nimetab läänelikult sobivaks segamajandusega riiki. Nõukogude õpikud kujutavad endast selget kontrasti kõigile eelmainitutele, nähes riiki ainuvõimaliku efektiivse ja õiglase majandussüsteemi tagajana ja eraettevõtlust pahena.

---

[193] Veemaa (2002)
[194] Kalmus (2000)

Kui välja arvata 1920ndail ja 1930ndail seisid välisriikidest mainimissageduselt esireas ideaalmudelitena Šveits ja Inglismaa/Suurbritannia, siis kõigi analüüsitud õpikute peale kokku on kõige sagedamini äramärkimist leidnud siiski Ameerika Ühendriigid. Ja kui omakorda jätta välja USA eriline positsioon, on eestikeelsetele kodanikuõpetuse õpikutele iseloomulik Euroopa-kesksus, mis tihtipeale võtab isegi peaaegu terve ülejäänud maailma ignoreerimise mõõdu. Teised kontinendid tõusid pisut rohkem esile vaid 1983. aastal ilmunud Nõukogude Liidu ühiskonnaõpetuse õpikus, seoses sellega, et riikides nagu Vietnam ja Afganistan oli Moskval õnnestunud Washingtonilt satelliite ära tõmmata. Selle Euroopa-kesksuse paradoks on omakorda aga naaberriikide – kui välja arvata Venemaa, mida valdavalt portreteeritakse juba ajalooliselt vaenulikuna – peaaegu täielik ignoreerimine. Riigid nagu Läti, Leedu, Soome või Rootsi võiksid ühiskondlikult pakkuda küll nii võrdlusmaterjali kui eeskujusid, kuid neid ei tuua välja.

Lisaks peab Eesti rahvusvahelise positsiooni kirjeldamise kohalt ära märkima üpris visioonivaese lähenemise kõigis Eesti Vabariigi õpikuis. Kohati on küll mainitud üksikuid majandussuhteid, kuid laiemat haaret või missiooni Eesti eksistentsile maailmas ei omistata. Nõukogude Liidu õpikud olid erand teisest äärmusest, nende rahvusvahelise orientatsiooni määras ära üldeesmärk viia revolutsiooni edasi teistesse piirkondadesse ja isegi teistele planeetidele ning püsiv rivaalitsemine USAga.

Düstoopiana nii siseriiklikus kui rahvusvahelises plaanis näevad sõja-eelsed Eesti õpikud ohtu riiklusele selle kõige olemuslikumas mõttes. Nii riigivastaste tegevust siseriiklikult kui ka sõja puhkemist. Nõukogude õpikute düstoopiaks on kapitalismi ilmingud. Kui Lipilin räägib tõsisemalt veel välisinterventsiooni ohust, siis pärast Teist maailmasõda ilmunud Nõukogude õpikud seda otseselt ei maini, küll aga tuumasõja ohtu ja Ameerika Ühendriikide sõjalist tugevnemist. Taasiseseisvumise järgsed õpikud kujutavad reaalse ohuna siirdesüsteemile populismi ja diktatuuri võidukäiku. Ülejäänutest sotsiaalsema suunitlusega Möldre ja Toots ka suurte sotsiaalsete probleemide teket. Sisemistest või välistest ohtudest Eesti Vabariigi eksistentsile kolm siin analüüsitud 1990ndate õpikut ei räägi.

6.3 Afektiivsed utoopiad

Afektiivsest ehk n-ö tundelisest osast oma kodumaa suhtes räägib suurem osa Eesti Vabariigi

õpikuist suhteliselt tundetus vormis. Pisut patriootlikumas võtmes on vaid Piiri, Valdmaa ja Kraavi 1993. aasta õpik, mis räägib ka hümnist, rahvuslipust jms. Suuri rahvuslikke utoopiaid ei luua. Nõukogude õpikutes kasutatakse kirglikumat nooti – rääkides näiteks pühast kodumaa kaitsmise kohustusest ja lakkamatust tööst kommunismi nimel.

Kodaniku õigustest räägivad analüüsitavad õpikud – nii Eesti Vabariigi kui Nõukogude Liidu omad – valdavalt nimekirjade vormis. Neis nimetatakse põhivabadused ära, kuid ei anta juhtnööre selleks, kuidas käituda, kui inim- või kodanikuõigusi on rikutud ega tuua näiteid võimalikest rikkumistest. Ka vabadused märgitakse ära samal moel. Nõukogude õpikute omapärana mainivad nad õigusi ja vabadusi harvem ning kohati põhjendavad ka omas moraalisüsteemis teatud läänelikes demokraatiates eksisteerivate vabaduste puudumist.

Rahvusküsimuses osutusid kõige liberaalsemateks 1930ndate õpikud. Sarnaselt Rägo 1920ndate alguse raamatutele räägiti ka neis vähemuste kultuuriõigustest ja sellest, et kõigil Eesti Vabariigi kodanikel on õigus säilitada oma rahvus – neid ei tohi teha eestlasteks. Erinevalt Rägost ei viidanud nemad aga näiteks enam eestlaste kõrgemale kultuuritasemele võrreldes teiste tsaariimpeeriumis elanud rahvastega. Tema kaasaegne Lipilin, kelle raamat anti välja Moskvas, iseloomustas venelasi veelgi negatiivsemate sõnadega (erinevatest õpiku osadest selgus, et nad kipuvad olema laisad, harimatud, räpased jne) ning suhtus ilmselge üleolekuga, mida ta väljendas ennekõike jutustustes, kuidas vene lapsed peavad neid vennalikult järele aitama, mitmetesse Nõukogude Liidu lõunaosasse jäävatesse rahvustesse.

Nõukogude Eestis ilmunud õpikud kuulutasid küll rahvuste võrdsuse idülli ja rääkisid sellest, kuidas Nõukogude Liit aitab kaasa rahvuskultuuride taseme tõusule, samas aga kirjeldasid vene keelt kui loomulikku *lingua francat* tänu tolle mitmekülgsemale sõnavarale ja kultuuripärandile ning kujutasid taas mitmeid lõunarahvusi kui oma mahajäämuse tõttu vennalikku järeleaitamist vajavaid.

1990ndate Eesti Vabariigi õpikutest on kadunud sõja-eelne kultuurautonoomia ja oma rahvuse säilitamise õiguse rõhutamine. Arvestades toona valitsenud rahvusromantilist taasiseseisvumisele järgnenud õhkkonda, mõjuvad rahvusküsimuses üllataval kombel kõige tolerantsemate ja positiivsematena Valdmaa, Piir ja Kraav. Nad näitavad, et Eestis elavate mittekodanike sekka on sattunud ka neid inimesi, kel tavaloogika järgi peaks olema kodakondsus automaatselt, ning et Eesti kodakondsust võib jagada positiivse tunnustusena

mitte-eestlastele nagu korvpallur Sergei Babenko või semiootik Juri Lotman, kes on toonud riigile au ja tuntust. Kõige teravamalt eestlusekeskne on Peebu ja Kama 1996. aasta õpik, mis ühelt poolt rõhutab Eesti riigi funktsiooni eesti rahva säilitajana, teisalt aga annab üsna halvasti varjatult negatiivse hinnangu sellele, et Eestis eksisteerib venekeelne haridussüsteem. Vähemusrahvuste õigust omandada emakeelset haridust nimetavad nad üheks erahariduse võimaluseks, näitamata selle tagamise juures mingit riigi funktsiooni. Ka Möldre ja Toots loovad vähemusrahvustest negatiivse pildi – seda aga ennekõike sotsiaalmajanduslikus võtmes. Nad kujutavad vähemusrahvusi ehk siis venekeelset elanikkonda riskirühma ehk ohtliku ja ressursse nõudva teisena, kelle probleemidega peab riik tegelema.

Usuküsimuses rõhutavad Eesti Vabariigi õpikud valdavalt lihtsalt usuvabaduse kehtimist. Arvestades Eesti väga suurt sekulaarsuse astet ja usupõhiste konfliktide minimaalset esinemist, pole see küsimus siin ka kunagi teravalt aktuaalne olnud. Nõukogude õpikud on vastavalt marksistlikule doktriinile aktiivselt ateistlikud ja kuulutavad üsna ristiusule sarnast struktuuri ja terminoloogiat kasutades kommunismi. Viimatimainitutele on iseloomulik ka see, et lisaks üleüldisele sallimatusele religiooni suhtes külvatakse veel teravamat ebatolerantsi n-ö lahkusuliste suhtes, kelleks liigituvad religioonid, millega Nõukogude võimul on olnud rohkem probleeme.

Ainsad afektiivse poole düstoopiad, mida Eesti sõja-eelsed õpikud näevad, on kodanikuvabaduste piiramine minevikus, tsaariimpeeriumi päevil. Nõukogude õpikute puhul on afektiivseks düstoopiaks omakorda nii süsteemis soovitavale käitumisele vastupidine käitumine kui ka vanast kapitalistlikust ühiskonnast pärinevate individualistlike kommete säilimine. Taasiseseisvumisjärgse Eesti õpikutest kaks esimest – Piiri, Valdmaa ja Kraavi oma ning Peebu ja Kama oma – omakorda näevad paradoksaalsel kombel düstoopiana seda, et rahvusvähemused võivad negatiivselt mõjutada enamusrahvuse ehk eestlaste olukorda. Möldre ja Toots lähenevad abstraktsemalt ning hindavad negatiivseks kodanikuühiskonna killustatust, mille tõttu ei ole huvigruppide hääl kuuldav.

6.4 Käitumuslikud utoopiad

Absoluutselt kõige alaesindatum on kõigis siin analüüsitud õpikuis olnud käitumuslik osa. Seda, taas, eriti enne 1940. aastat ja pärast 1990. aastat ilmunud raamatuis. Noortele ei tutvustata ühiskondlikke organisatsioone ja nende põhimõtteid, vaid mainitakse üldsõnaliselt,

et need on olemas ja huvi korral võib liituda. Möldre ja Tootsi õpiku puhul tundub koguni, et kodanikke pigem julgustatakse ühiskonnaelus vähem osalema (madalat valimisosalust nimetatakse normaalseks, parlamenti sümboolseks ja Eesti kodanikuühiskonna olukorda kirjeldatakse negatiivses võtmes).

Eesti Vabariigi perioodide kõige tugevam käitumuslik utoopia tuleb välja sõja-eelsetest õpikutest – see on haritud riigi utoopia. Enne 1940. aastat välja antud õpikuis viidatakse korduvalt sellele, et hea kodanik on haritud, saab aru ühiskonnas toimuvast ja osaleb selles langetades mõistlikke otsuseid. Lisaks nähakse toonastest õpikutes soovitava tendentsina ka seda, et hea kodanik loeb raamatuid ja soetab endale koguni raamatukogu. Viimastes Teise maailmasõja eelsetes raamatutes räägitakse ka ajakirjanduse kui poliitiliste dialoogide pidamise tähtsusest, kohast, mille kaudu rahvas saab esimesena valitsejatele märku anda vajadusest ühiskonnas midagi muuta. Pärast taasiseseisvumist ilmunud õpikutest esimene – Piiri, Valdmaa ja Kraavi oma – soovitab samuti ajakirjandust jälgida ning õpetab isegi vahet tegema meedias esitatavatel faktidel ja hinnangutel. Kama ja Peebu raamat läheb ajakirjandusest mööda ning Möldre ja Tootsi oma süstib meedia suhtes usaldamatust, väites, et seal tegeldakse liigse lihtsustamise ja võimudele liialt lojaalsete seisukohtade esitamisega.

Nõukogude õpikud kujutavad end selles vallas samuti taas antipoodi ülejäänutele. Neis kirjeldatakse kommunistlike noorteorganisatsioonide, ametiühingute ja kommunistliku partei liikmelisust kui praktiliselt ainuvõimalikku viisi saamaks teatud osa ühiskonna hüvedest – näiteks lisatöötasusid ja sanatooriumituusikuid. Samuti kutsutakse kodanikke üles aktiivselt sekkuma kollektiivi nimel ja tõrjuma omal algatusel tagasi nähtusi ja inimesi, kes võiksid avaldada süsteemile ja utoopiaehitusprojektile vastupanu. Ning meediat – kui jätta välja negatiivse nähtusena mainitud lääne propagandaraadiojaamad – kujutatakse kui kanalit, kust inimene saab riigi suunatud infot selle kohta, kuidas olla veelgi parem kommunismiehitaja.

Ainus sõja-eelseis õpikuis välja toodud käitumuslik düstoopia on kodanike liitumine riigivastaste organisatsioonidega. Nõukogude ajal näidatakse käitumusliku valdkonna düstoopiana lääne kultuurilist allakäiku. Piiri, Valdmaa ja Kraavi õpiku düstoopiaks on see, et kodanikud jäävad poliitikast kõrvale.

Kokkuvõte

20. sajandi kodanikuõpetuse õpikud ja nendes esitatavad riigiutoopiad peegeldavad selle perioodi ajalugu, aga mitte päris üks-üheselt ja esitavad omal moel ka väljakutseid teatud ajaloolistele stereotüüpidele. Neis pakutavate ideede arengut vaadeldes tekib kaks liini – Eesti Vabariigi õpikud enne Teist maailmasõda ja pärast taasiseseisvumist ning NSVLi õpikud, mille alla käib ka 1927. aastal välja Moskvas antud I. P. Lipilini Venemaal elavatele eestlastele mõeldud õpik. Esimesele on omased kindel toetus demokraatiale, individualism, suhteline rahulolu *status quo*ga ja inkrementalistlik vaade tulevikule. Teine rõhutab kollektivismi, vaatleb olevikku tuleviku kontekstis ja näeb arengut revolutsioonilisena.

Suuremalt jaolt seisnevad Eesti Vabariigi õpikuis esitatavad düstoopiad halvas ajaloos. Utoopia aga neile aga kättesaadavas kauguses ja asjade hea kulgemise korral mõne aastaga saavutatav. Nende utoopia ei moodusta suurt üleühiskondlikku süsteemi, valdkonnast sõltuvalt ollakse kas rahul juba olevikuga või siis eeldatakse olude peatset paranemist. Kodanikke innustatakse tööle pigem iseenda kui ühiskonna kallal – peamiselt ennast harima ja langetama personaalselt arukaid otsuseid. Teiste asjadesse sekkuma ei kutsuta ning poliitikas osalemises rõhutatakse mõõdukust – kas siis valimise ja parteidesse astumise näol nagu 1920ndail ja 1930ndail ning kahes esimeses analüüsitud 1990ndate õpikus või siis kirjeldatakse ka neid tegevusi mitte väga olulistena nagu 1999. aastal ilmunud Leili Möldre ja Anu Tootsi õpikus. Alternatiivseid poliitikas osalemise meetodeid, nagu näiteks huvigruppidega liitumine või meeleavaldustel osalemine, õpilasi kasutama ei julgustata. Üldiselt ei esine ka n-ö kangelasi ajaloos, silmapaistvaid isikuid, kelle tegevus võiks inspireerida ühiskondlikule aktiivsusele – pigem rõhutatakse usaldust riigiaparaadi üldise toimimise vastu. Mis puudutab välispoliitikat, siis selle osas jäävad kõik siin analüüsitud Eesti Vabariigi õpikud üsna tagasihoidlikule positsioonile. Selgeid riiklikke ambitsioone välja ei kooru, pigem kumab välja lootus lihtsalt *status quo* püsimisele. Isegi Eesti olevikulist kohta maailmas ei kirjeldata.

Üks huvitav nähtus, mis selgus sõja-eelse Eesti Vabariigi õpikuid uurides, on see, et hoolimata pöördest demokraatialt autoritaarsusele 1930ndail, ei kajastu see riigikorralduse muutus kodanikuõpetuse õpikuis. Isegi käesolevas töös analüüsitud 1939. aasta raamat liigitab Eesti jätkuvalt demokraatiaks ja toob autokraatia välja kui ebasoovitava riigivormi, mille

näideteks on Itaalia ja Saksamaa. Samuti võib Teise maailmasõja eelsest perioodist eraldi välja tuua selle, et hoolimata mitmel pool mujal Euroopas riiklikus käitumises ja laiema avalikkuse meelestatuses ilmnenud antisemiitlikust ja äärmusnatsionalistlikust suhtumisest jäi siinne kodanikukasvatus tolle ajastu lõpuni rõhutama rahvuslikku tolerantsi ja rahvuste võrdsust, sealhulgas eri rahvustest Eesti kodanike võrdsust.

1990ndate õpikutele on võrreldes teiste ajastutega iseloomulik väga suur erinevus üksteisest. Kolm sellest perioodist analüüsitud raamatut on oma ideaalide toomises ja rõhuasetustes üksteisest niivõrd erinevad, et neis esitatud utoopiate ja düstoopiate puhul on kergem näha autorite eelistusi kui riiklikke soove sotsialiseerida noori kodanikke ühes või teises vaimus. Pigem on need raamatud, mis valgustavad õpilasi teatud demokraatliku ühiskonna elu aspektides, kui raamatud, mis suunavad käitumist. Isegi soovitava käitumise suunal esitavad need üksteisele vastukäivaid mõtteid.

Nagu eelpool mainitud, kujutavad endast kõige teravamat kontrasti kõigile ülejäänud raamatutele NSVLi õpikud. Esiteks kujutatakse neist reaalset tulevikku suunatud süstemaatilist utoopiat ühiskonnast, mille kõik olulisemad nüansid on riigistatud ja seega kodanikuõpetuse osa. Teiseks vastanduvad need nii sõja-eelsel kui taasiseseisvumise järgsel perioodil ennekõike kodanikku kui indiviidi esikohale tõstvatele Eesti Vabariigi õpikutele oma kõikjale ulatuva kollektivismiga ja tolerantsi puudumisega grupist erinemise suhtes. Nad ergutavad kodanikke osalema, sealhulgas ka läbi paljude süsteemi panustanud silmapaistvate indiviidide saavutuste kirjeldamise, aga seda ainult riiklikult ettenähtud kodanikuosaluse süsteemis. Ning, kolmandaks, neis on esitatud selge rahvusvaheline visioon ja riigi positsiooni kirjeldus laiemas maailma mastaabis. Nii, nagu NSVLi õpikuis on palju utoopiaid, on neis ka rohkelt düstoopiaid. Neid leidub nii minevikus, millest oktoobrirevolutsioon riigi lahti murdis, oma ühiskonnas, kust pole täielikult kadunud mineviku pärand, kui eriti välismaal – kapitalistlikes riikides, mis kujutavad nende kirjelduste kohaselt peaaegu absoluutset negatiivi NSVLis valitsevale heale asjade kirjeldusele ja selgele kursile.

Eesti õpikute arengusuund paistab siin analüüsitud raamatute järgi liikumisena demokraatlikult idealismilt stabiilsele kuid järjest vähem aktiivsele demokraatia toetamisele ja sealt edasi ülimalt liberaalsele relativismile. Nõukogude õpikute arengut võib näha liikumisena 1920ndate kommunistlikult idealismilt järjest teravamale vastandumisele kõigega, mis ei vasta Nõukogude süsteemi huvidele.

Kasutatud kirjandus

Artiklid

- **Archer-Lean, Clare.** 2009. «Revisiting Utopias and Dystopias: Some New Genres». *Social Alternatives*, osa 28, nr 3
- **Ceaser, J.W.; Mcguinn P.J.** 1998. «Civic Education reconsidered». *Public Interest*, nr 133
- **Hallik, Klara.** 2000. «Mitmerahvuslik ühiskond ja riik». *Ühiskond ja riik* (toim Marje Pavelson), VERA-projekt
- **Haste, Helen.** 2004. «Constructing the Citizen». *Political Psychology*, osa 25, nr. 3
- **Kalmus, Veronika.** 2000. «Poliitiline sotsialiseerimine avaliku ja varjatud õppekava raames». *Ühiskond ja riik* (toim Marje Pavelson), VERA-projekt
- **Kalmus, Veronika; Vihalemm, Triin.** 2000. «Kodanikuõpetuse õpikutest ning õpetusest Eesti koolides». *Ühiskond ja riik* (toim Marje Pavelson), VERA-projekt
- **Quarta, Cosimo.** 2001. «Homo utopicus sive trancendens». *Utopian Studies*, osa 12, nr 2
- **Rodden, John.** 2009. « Socialist Science? Between Ideology and Utopia in East German Biology and Chemistry Textbooks». *Midwest Quarterly*, osa 50, nr 3
- **Ruutsoo, Rein.** 2000. «Kodakondsus ja riiklus. Riigiõpetus, ühiskonnaõpetus või kodanikuõpetus?». *Ühiskond ja riik* (toim Marje Pavelson), VERA-projekt
- **Shor, Francis.** 2009. «Jay Winter: Dreams of Peace and Freedom: Utopian Moments in the 20th Century» (raamatuülevaade). *Utopian Studies,* osa 20, nr 1
- **Torney-Purta, Judith.** 2004. «Adolescent's Political Socialization in Changing Contexts: An International Study in the Spirit of Nevitt Sanford». *Political Psychology*, osa 25, nr 3
- **Veemaa, Jaanus.** 2002. «Eesti sotsiaalruumilise teadvuse kujundamine». *Eesti tähendused, piirid ja kontekstid.* (koostaja Eiki Berg). Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu

Raamatud

- **Adamson, J.** 1939. *Ajalugu V. Üld- ja Eesti ajalugu. Kodanikuõpetus. Progümnaasiumi V ja reaalkooli III klassile*. Osaühing «Loodus»: Tallinn
- **Adamson, J** . 1939. *Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga. Algkooli VI õppeaastale.*

Osaühing «Loodus»: Tallinn

- **Alasuutari, Pertti.** 1996. *Researching culture : qualitative method and cultural studies*. Sage: London
- **Almond, Gabriel; Verba, Sidney.** 1989. *The civic culture : political attitudes and democracy in five nations*. Sage: Newbury Park
- **Cook, T. G.** 2007. *The History of Education in Europe.* Routledge: London
- **Gabrijelov, G.; Gerasin, F.; Mažurenko, V.; Ovtšinnikova, M.; Suhodejev, V.; Šerpov, S.** 1985. *Ühiskonnaõpetuse krestomaatia.* Valgus: Tallinn
- **Kalmus, Veronika.** 2003. *School textbooks in the field of socialisation.* Tartu University Press: Tartu
- **Krūze, Aīda; Ķestere, Iveta; Sirk, Väino; Tijūnėlinė, Ona**. 2009. *History of Education and Pedagogical Thought in the Baltic Countries up to 1940: an Overview.* Baltic Association of Historians of Pedagogy: Rīgā
- **Kukemelk, Hasso; Karlep, Karl; Krull, Edgar; Mikk, Jaan; Pilli, Einike; Trasberg, Karmen.** 2001. *Kasvatus ja aated.* Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu
- **Leibak, E. (toim).** 1965. *Ühiskonnaõpetuse kursuse programm: keskkoolidele ja keskeriõppeasutustele.* Valgus: Tallinn
- **Lipilin, I. P.** 1927. *Kuidas nõukogude-võim uut elu ehitab ja Lenini tegewus pärast Oktoobrit.* Nõukogude Sotsialistliste Vabariikide Liidu Rahvaste Keskkirjastus: Moskva
- **McGrath, Alistair** . 2004. *The Twilight of Atheism. The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World.* Rider: London-Sidney-Auckland-Johannesburg
- **Möldre, Leili; Toots, Anu.** 1997. *Kodanikuõpetus: VIII-IX klass.* Avita: Tallinn
- **Möldre, Leili; Toots, Anu.** 1999. *Ühiskonnaõpetus: XII klass*. Koolibri: Tallinn
- **Neufeldt, Victoria (toim).** 1988. *Webster's New World Dictionary*. Webster's New World: Cleveland-New York
- **Parijõgi, J; Adamson, T.** 1934. *Noor kodanik. Kodanikuõpetus algkoolile*. Kirjastus «Kool»: Tartu
- **Pavelson, Marje (toim).** 2000. *Ühiskond ja riik.* VERA-projekt: Tallinn
- **Peep, Viljar; Kama, Priit.** 1996. *Kodanikuõpetus*. Avatud Hariduse Liit: Tartu
- **Perelman, Ch. Olbrechts-Tyteca, L.** 1971. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation.* University of Notre Dame Press: London
- **Piir, Ilje; Valdmaa, Sulev; Kraav, Inger.** 1993. *Kodanikuõpetus: 9. klass*. Avita:

Tallinn

- **Rägo, Richard.** 1922. *Kodanikuõpetus keskkoolile, 1. osa.* Rahvaülikool: Tallinn
- **Rägo, Richard.** 1922. *Kodanikuõpetus keskkoolile, 2. osa.* Rahvaülikool: Tallinn
- **Scruton, Roger.** 1982. *A Dictionary of Political Though.* Pan Books: London
- **Šahrazarov, G; Boborõkin, A; Krassin, J; Suhhodejev, V.** 1964. *Ühiskonnaõpetus. Õpik keskkoolide ja keskeriõppeasutuste lõppklassidele.* Valgus: Tallinn
- **Šahrazarov, G; Boborõkin, A; Krassin, J; Lušnikov, A.; Pissarževski, O; Suhhodejev, V.** 1983. *Ühiskonnaõpetus. Õpik keskkoolide ja keskeriõppeasutuste lõppklassidele.* Eesti Riiklik Kirjastus: Tallinn
- **Tenno, Toomas; Kõrgesaar, Jaan; Mikk, Jaan; Kukemelk, Hasso; Krull, Edgar (toimetajad).** 2002. *Curriculum Theory, Practice and Active Learning in Changing Societies. The II International Conference.* Tartu University Press: Tartu
- **Torney, Judith V.; Oppenheim, A. N.; Farnen, Russell F.** 1975. *Civic Education in Ten Countries.* Almqvist & Wiksell International: Stockholm.
- **Torney-Purta, Judith; Schwille, John; Amadeo, Jo-Ann (Eds.).** 1999. *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project.* The International Association for the Evaluation of Educational Achievement: Amsterdam.
- **Ulk, M.; Luur, J. A.** 1935. *Eesti algkooli lõpetaja: algkooli lõpetaja oskused ja teadmised ajaloos ja kodanikuõpetuses.* Haridus- ja sotsiaalministeeriumi väljaanne: Tallinn
- **Vogt, Henri.** 2004. *Between Utopia and Disillusionment. A Narrative of the Political Transformation in Eastern Europe*. Berghahn Books: New York-Oxford
- **Webber, Stephen; Liikanen Ilkka.** 2001. *Education and Civic Culture in Post-Communist Countries.* Palgrave Publishers Ltd.: New York.
- **Westin, Ola.** 1981. *On political socialization and education : investigations into an argumentation for a good political belief system.* Almqvist & Wiksell: Uppsala

Lisa. Kõigi eestikeelsete kodanikuõpetuse õpikute esmatrükkide nimekiri

1922 – Richard Rägo. «Kodanikuõpetus: algkoolile» (Rahvaülikool)

1922 – Richard Rägo. «Kodanikuõpetus : keskkoolile, 1. osa» (Rahvaülikool)

1923 – Richard Rägo. «Kodanikuõpetus : keskkoolile, 2. osa» (Rahvaülikool)

1927 – I. P. Lipilin. «Kuidas nõukogude-võim uut elu ehitab ja Lenini tegewus pärast Oktoobrit» (Nõukogude Sotsialistliste Vabariikide Liidu Rahvaste Keskkirjastus)

1934 – August Möller, Emma Asson. «Eesti ajalugu ühes üld-ajalooga ja kodanikuteadus : algkooli VI klassile» (Noor-Eesti)

1934 – Richard Kleis, Richard Rägo. «Majandusteadus ja kodanikuõpetus : gümnaasiumile» (Loodus)

1934 – Jüri Parijõgi, Toomas Adamson. «Noor kodanik : kodanikuõpetus algkoolile» (Loodus)

1938 – Richard Rägo, Richard Kleis. «Kodanikuõpetus: Algkoolile» (Kool)

1939 – Johannes Adamson. «Eesti ajalugu ühenduses üldajalooga ; Kodanikuõpetus : algkooli VI õppeaastale» (Loodus)

1939 – Johannes Adamson. «Ajalugu. V, Üld- ja Eesti ajalugu. Kodanikuõpetus : progümnaasiumi V ja reaalkooli III klassile» (Loodus)

1964 – G. Šahrazarov, A. Boborõkin, J. Krassin, V. Suhhodejev. «Ühiskonnaõpetus. Õpik keskkoolide ja keskeriõppeasutuste lõppklassidele.» (Valgus)

1993 – Ilje Piir, Sulev Valdmaa, Inger Kraav. «Kodanikuõpetus: 9. kl» (Avita)

1996 – Viljar Peep, Priit Kama. «Kodanikuõpetus» (Avatud Hariduse Liit)

1997 – Leili Möldre, Anu Toots «Kodanikuõpetus : VIII-IX kl» (Koolibri)

1999 – Leili Möldre, Anu Toots «Ühiskonnaõpetus : XII klass» (Koolibri)

2003 – Anu Toots «Ühiskonnaõpetus : 9. klassi õpik» (Koolibri)

2003 – Rein Taagepera «Ühiskonnaõpetus põhikoolile. I osa» (Avita)

2003 – Heiki Raudla, Lauri Vahtre «Ühiskonnaõpetus põhikoolile. II osa» (Avita)

2005 – Katrin Olenko, Anu Toots «Ühiskonnaõpetus : gümnaasiumiõpik» (Koolibri)

Summary

This master thesis is titled «The State Utopias of 20th Century Estonian Civic Education Textbooks». As the title says, the aim of this research is to identify the utopian dreams and, also, the dystopian nightmares presented to students in schoolbooks. The main presumption of this thesis is that the official school program as such is more or less meant to serve national interests. When a state approves a certain kind of list of school subjects and the programs for them, it tries to help its young citizens to cope within the society and also reinforce their loyalty to the system. Although traces of the state's interests can be found from all the aspects of the education – for example, the selection and amount of foreign languages being taught, existence or non-existence of military education in the mandatory school program, etc. – in Civic Education the state's vision of the past, present and future of the nation becomes the most obvious.

The first chapter of the paper explains the evolution and meaning of the main concepts used in the thesis – utopia and dystopia. It admits that probably the most known definition of utopia comes from Thomas More. But it also acknowledges that there are different explanations given to the term «utopia» and it does not have to mean a comprehensive description of a perfect society. Sometimes utopias can be limited to only certain parts of the societal life while others have been left totally out. The same is valid for dystopias. The definition of utopia and its antithesis dystopia used in this paper is that those are the concepts signifying the things the state wants to become to or wants to avoid becoming to, hopes for and is afraid of. In some instances the utopia can be something of a past like Eden, sometimes it can be something achievable in the nearest future like balanced state budget, sometimes it can also refer to a real utopian state in the future that is hard to predict. The same applies to dystopia – it can signify oppression in the past, bad ways of organizing the living in the present or a threat of war in the future.

The second chapter is dedicated to the role of school and, more specifically, Civic Education in the process of political socialization. Both political scientists and education researchers agree that school plays an important role in shaping a person's political orientation and specific political cultures of different countries. Some of them see it as one of the primary impact-makers, others suggest that school might come after the family and peer-groups.

Although the direct impact made by the textbooks to the specific students of those periods studied is not the topic of this thesis, it is still important to know that school as such and this specific subject are considered to have a role in political socialization.

The third chapter explains the method of analysis. Since the society in 20th century went through several sharp changes, it is assumed that the content of Civic Education did not develop incrementally but mostly changed «overnight» like the regimes. Because of that idiographic method is preferred to the nomothetic method. In the interpretative text analysis the different parts of the textbooks are divided under three categories – cognitive, affective and behavioral. This classification is taken from Torney's, Oppenheim's and Farnen's studies of Civic Education and it also helps to measure quantitatively the emphasis on different aspects of the societal life being represented in textbooks.

The fourth chapter introduces the empirical basis of this research. As indicated before, this study deals with the content of the Civic Education textbooks. The 20th century in Estonia is being divided to six periods and four major ones are being studied more closely: 1920s – the decade when Estonia was a new democratic republic; 1930s – the decade when the authoritarian tendencies prevailed over the democratic ones; the period of Soviet occupation – five decades when the Civic Education books for Estonia were written in Moscow; 1990s – the first decade of the re-established independence. From each of the three first periods two books are being analyzed, from the fourth one there are three.

The fifth chapter describes decade by decade the specific characteristics of the textbooks from different periods. This part of the paper is dedicated to more detailed review of the textbooks. It contains specific more vivid sentences, expressions and paragraphs that indicate certain views on desirable and bad perspectives in the society. It tries to show the pairs of utopia and dystopia from every aspect of the Civic Education – affective, cognitive and behavioral – and every book.

The sixth part contains the overview of Civic Education in Estonia through the 20th century. It concludes that a state can take different approaches in intervention to publishing the schoolbooks. One extreme would be total control over the content and publishing of the material. The other would be very relaxed approach where the state just gives a very broad concept of the school program, lets the private publishers publish the books and each school

can choose what kind of books it uses. The Soviet system was an example of the first extreme. By the end of 1990s Estonian education had developed into a system quite close to the second extreme. As it turns out, there are many different Civic Education books that sometimes can give students advice that contrasts with the advice given in parallel books. For example, one of the books from 1990s analyzed for this paper says that not only should people vote but it is also essential to join a party. Another from the same period says that the role of contemporary parliament is mostly symbolic, passive voters are normal in an established democracies and mass parties belong to history.

In 20th century Estonian Civic Education there were principally two systems that were in sharp contrast with each other. One of them was the system of Estonian Republic, the other one the Soviet system.

In the first system all the books are supportive to democratic system (even the ones from authoritarian 1930s declare Estonia a democratic republic and see dystopia in limiting personal freedoms in the contemporary autocratic systems like Italy and Germany), stress the importance of wise individual choices, are mostly satisfied with the existing system and see development as an incremental process. The first system started with democratic idealism, then developed into stabile but less and less active support to democracy and developed into extremely liberal democratic relativism in the latest books studied.

The second one sees the communist system as the only viable option, stress the role of collectiveness and the need for collective to interfere into personal matters of the others, condemns individualism, sees the present in the context of the brighter future and development as a revolutionary process. This system started with idealistic communism in the book from 1927 and ended up with very sharp intolerance towards everything that is not in line or in the interest of the Soviet system.